

Yo vusuludzwa,
i tevhedza CAPS

Gireidi ya

2

Zwikili zwa Vhutshilo
nga TSHIVENDA

Bugu ya 2
Themo dza 3 & 4

Dzina:

Kilasi:

ISBN 978-1-4315-0272-1

LIFE SKILLS IN TSHIVENDA
GRADE 2 – BOOK 2
TERMS 3 & 4
ISBN 978-1-4315-0272-1
THIS BOOK MAY NOT BE SOLD.

11th Edition

Workbooks available in this series:

- Grade R (in all official Languages);
- Literacy/Home Language Grades 1 to 6 (in all 11 official Languages);
- Mathematics Grades 1 to 3 (in all 11 official Languages);
- Mathematics Grades 4 to 9 (in Afrikaans and English);
- Life Skills Grades 1 to 3 (in all 11 official Languages); and
- Grades 1 to 6 English First Additional Language.

basic education

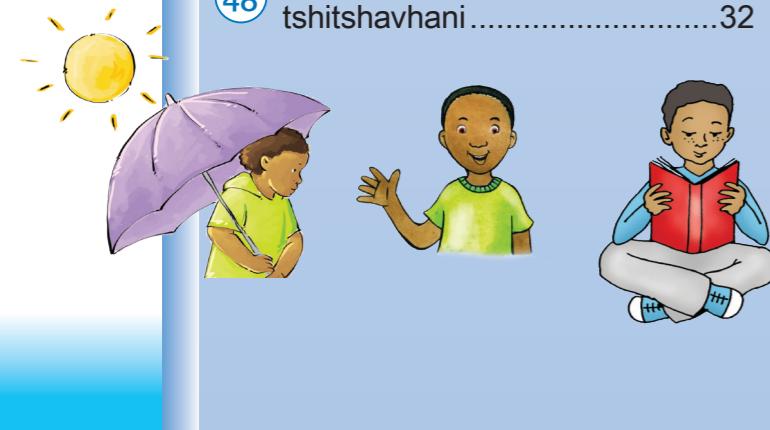
Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Zwi re ngomu

Themo ya 3 Siatari

- 33 Ndi nga mini mavu e na mushumo kha riñe? 2
- 34 Ndeme ya mavu 4
- 35 Zwiñwe hafhu nga mavu 6
- 36 U shuma na mavu 8
- 37 Vhuendi ha shangoni: badani 10
- 38 Vhuendi ha shangoni: nga zwidimela 12
- 39 Vhuendi ha muyani 14
- 40 Vhuendi ha madini 16
- 41 Zwiñwe hafhu nga vhuendi ha madini 18
- 42 Vhuendi ha phabuliki (ha nnyi na nnyi) 20
- 43 U tsireledzea badani 22
- 44 Milayo ya badani 24
- 45 Pañiroli ya vhana vha tshikolo... 26
- 46 Vhaofisiri vha zwa vhuendi vha nga ni thusa nga mini? 28
- 47 Vhañwe vhathu hafhu vha no ri thusa 30
- 48 Mushumo vhukuma tshitshavhani 32

Themo ya 4 Siatari

- 49 Shango ñashu, Afrika Tshipembe 34
- 50 Fuñaga yashu ya lushaka 36
- 51 Luimbo Iwashu Iwa lushaka na zwiga zwa lushaka 38
- 52 Zwiga zwa lushaka Iwashu 40
- 53 Ndila dzo fhambanaho dza u davhidzana 42
- 54 U davhidzana nga u ñwala na nga maipfi ashu 44
- 55 Dziñwe ndila hafhu dza u davhidzana 46
- 56 U davhidzana nga khungedzelo na nga muzika 48
- 57 Ri davhidzana (amba) hani ri sa koni u pfa? 50
- 58 Ri davhidzana hani arali ri sa vhone? 52
- 59 Masiari na vhusiku 54
- 60 Vhusiku ha miloro na zwine ra tama 56
- 61 Mishumo ya masiari na vhusiku 58
- 62 U shuma mushumoshumo vhusiku 60
- 63 Zwipuka zwa vhusiku 62
- 64 Tshipuka tshi no monamona vhusiku tsho fhumula 64

Vho Angie Motshetka,
Minista wa Muhasho
wa Pfunzo ya Muteo

Vho Dr. Reginah
Mhaule, Muthusaminista
wa Pfunzo ya Muteo

Bugu idzi dza u shumela dzo bveledzwa u itela uri dzi shumiswe nga vhagudi vha Afurika Tshipembe nga fhasi ha vhurangaphanda ha Minisita wa Pfunzo ya Muteo, mufumakadzi Vho Angie Motshetka na Muthusaminista wa Pfunzo ya Muteo. Vho Dr. Reginah Mhaule.

Bugu dza u shumela dza Rainbow dzi vhumba tshipida tsha mbekanyamushumo dza vhudzheneleli dza Muhasho wa Pfunzo ya Muteo wo livhiswaho kha u khwinisa kushumele kwa vhagudi vha Afurika Tshipembe kha gireidi dza rathi dza u thoma. Sa tshiñwe tsha zwithu zwa ñthesa zwa Pulanetshumisi ya Muvhuso, thandela iyi yo itwa uri i vhe hone nga thusedzo ya masheleni ya Muhasho wa Gwama. Izwi zwo ita uri muhasho u kone u bveledza idzi bugu dza u shumela kha nyambo dzoñthe dza tshiofisi hu si na mbadelo.

Ri fulufhela uri vhadededzi vha ðo vhona ndeme ya bugu idzi kha u funza havho ha ñuvha ñiñwe na ñiñwe vha dovha vha ita uri vhagudi vha kone u khunyeledza kharikhulu ñoñthe. Ro lingedza nga ndila dzoñthe u sumbedza vhagudisi kha nyito ñiñwe na ñiñwe nga u dzhenisa aikhoni dzine dza sumbedza zwine vhagudi vha fanela u ita.

Ri na fulufhelo ñoñthe la uri vhagudi vha ðo ñiphina nga u shuma nga idzi bugu musi vha tshi khou aluwa na u guda, na uri vhone sa vhadededzi vha ðo vha na mukovhe kha dakalo iñi.

Ri ri kha vhone na vhagudi vhavho, ngavhe zwi tshi vha nakela musi vha tshi shumisa bugu idzi. Zwi pfumbe.

Published by the Department of Basic Education
222 Struben Street
Pretoria
South Africa
© Department of Basic Education
Eleventh edition 2021

ISBN 978-1-4315-0272-1

This book may not be sold.

The Department of Basic Education has made every effort to trace copyright holders but if any have been inadvertently overlooked the Department will be pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

Gireidi ya

2

Zwikili zwa Vhutshilo
nga **TSHIVENDA**
Bugu ya 2

Heyi bugu ndi ya:

Ndi nga mini mavu e na mushumo kha rine?

Vhatu vha ṭoda mavu uri vha kone u tshila. Shango line ra dzula khalo lo itwa nga mavu. Ri fhaṭa nn̄du dzashu kha mavu, khathihi na u ṭavha zwiliwa zwine ra la. Zwipuka na zwone zwi ṭoda mavu. Mbudzi na kholomo zwi fula hatsi na zwiñwe zwimela zwine zwa mela mavuni. Zwiñwe zwipuka zwi no nga mivhuda mbevha, masunzi na vhusudu, zwi dzula mavuni. Na zwimela zwothevho na zwone zwi tshila nga mavu.

Hu na tshaka tharu dzo fhambananaho
(fhambanaho) dza mavu.

Mavutshiṭavha

Arali na nga swonda aya mavu nga miñwe ni do zwi pfa uri a a kondā, a hwasa na u nga muṭavha. A zwi kondi uri muya u kumbe mavutshiṭavha. Arali na shela mađi kha mavutshiṭavha, a elela nga u ṭavhanya, a tshi kumba mañwe a mavu aya. Zwimela a zwi aluwi zwo takala mavuni aya a re na muvhala wo haluluwaho.

Vumba (tshilogo)

Mañwe mavu a nga vumba. Musi o ḥukala a a fashana. Ri a kona u vhumba ngao zwithu zwi no nga komiki na zwidongo, na zwipuka zwa vumba arali o ḥukala. Fhedziha, zwimela a zwi koni u mela khao. Musi mvula i tshi na, tshilogo tshi fara mađi tshifhinga tshilapfu lune zwimela zwa khubesa mađi.

Tshiṭavha

Vumba (tshilogo)

Duvha: .....

Mavutshakwane

Mavutshakwane ndi one mavu avhudisa kha mbeu na zwimela. Ha anzeli u nukalesa kana u omesa. A na pfushi dzo linganelaho dzi no ita uri zwimela zwi aluwe. Mavutshakwane o itwa nga u vangana ha mavu a tshiṭavha na a vumba fhedzi a na muvhala wo dombelaho (mutswu).

Mavutshakwane

Kha ri ite nyito

Wanani uri ndi lushakade lwa mavu lu re tshikoloni tshanu

- Monani na dzharata ya tshikolo ni na khonani yanu ni vhone arali ni tshi nga kona u wana mavutshitavha, tshilogo na mavutshakwane.
- Vhuyani na mavu a tshaka idzi tharu kilasini e kha zwikotikoti kana zwisagana kana dzikhaphu.
- Nomborani zwifaredzi izwi I, 2 na 3.

Kha ri ambe

Ambani na khonani yanu nga mavu e na vhuya nao a tshi bva ngei nnda. Fhindulani mbudziso idzi dzi no kwama lushaka luriwe na luriwe lwa aya mavu.

Kha ri nwale

Nwalani he na wana hone aya mavu kha kholomu ya u thoma ni kone u khalara phindulo dzi re dzone.

Mavu aya no a wana ngafhi?	A pfala nga ndilade?				Ho vha ho mela zwimela khao?
	o oma	u nukala na u nambatela	u mbumburea	ee	hai
	o oma	u nukala na u nambatela	u mbumburea	ee	hai
	o oma	u nukala na u nambatela	u mbumburea	ee	hai

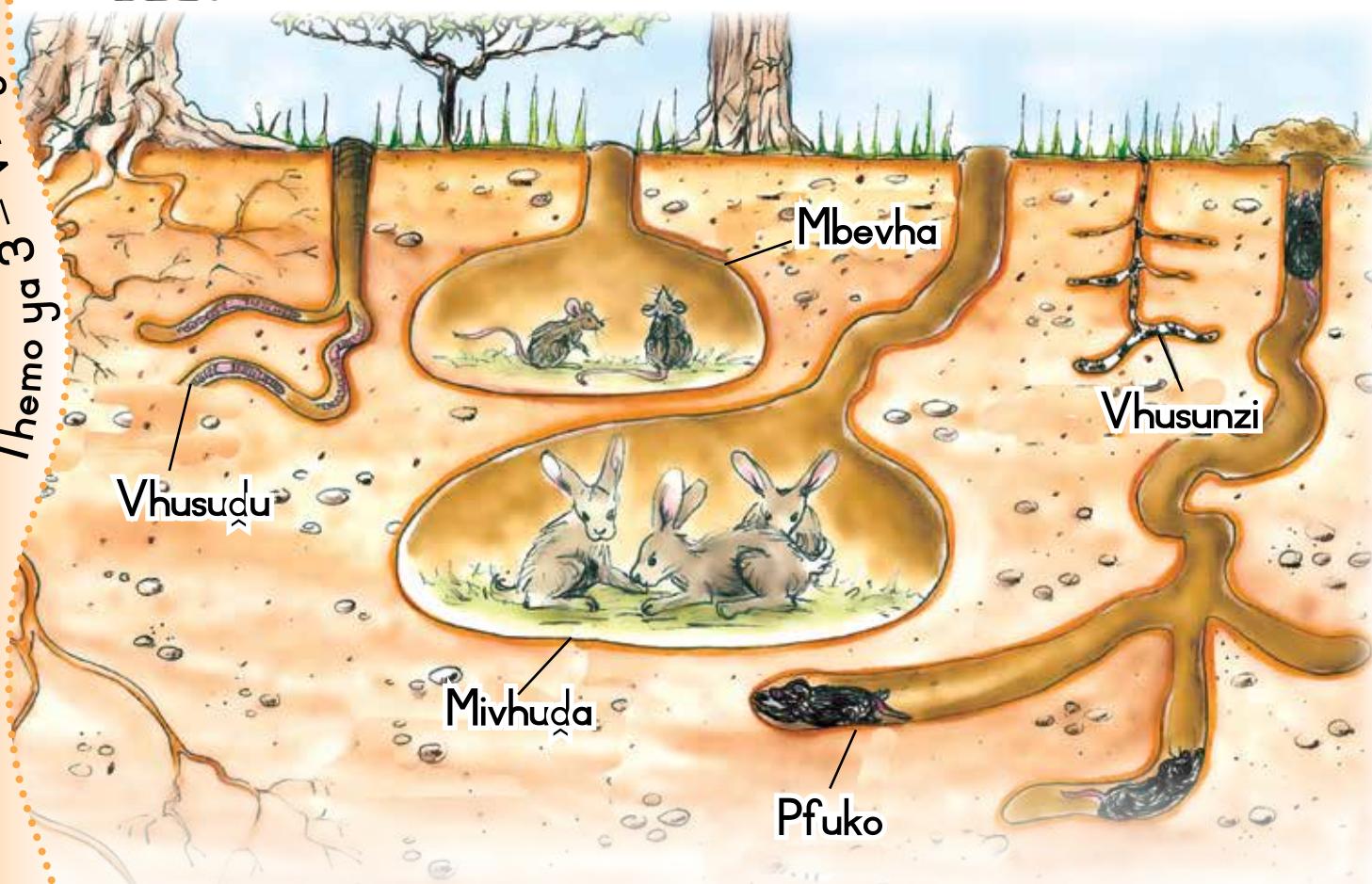
Ndeme ya mavu

Themo ya 3 - Vhege dza /

Kha ri ambe

Lavhelesani tshifanyiso ni ambe nga zwipuka zwot̄he zwi no tshila mavuni.

Kha ri ambe

Vhudzani khonani yanu uri ndi zwipuka zwifhio zwine na kona u zwi vhona tshifanyisoni itshi.

Hu na zwipuka zwi no dzula mavuni zwine na zwi elekanya? Nwalani madzina azwo.

Kha ri ite nyito

- Olani kana ni tou pennda tshifanyiso tsha zwiononi, khovhe kana zwikhokhonono. Rerani nga mivhala na zwivhumbeo.
- Kuvhanganyani zwithu zwi no wanala muponi sa vhat̄asana, mat̄ari, wulu na mułavha. Itani kholadzhi. Ambani nga mivhala, zwivhumbeo na kuvhandelwe.

Duvha: .....

Kha ri nwale

Talani mutalo wa u livhanya zwithu zwi re zwibogisini zwi re kha tsha monde na vhuvha hazwo – zwine zwa pfalisa zwone kha minwe – zwi re kha tsha u ja.

sirapu
musiamelo
mupfa
semennde (fhasi)
ngilasi
tshisibe

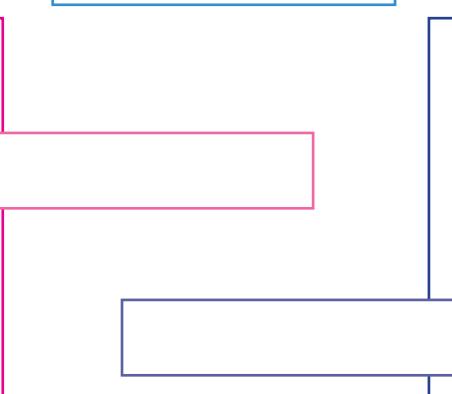
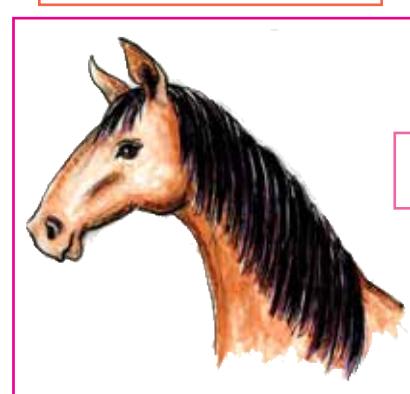
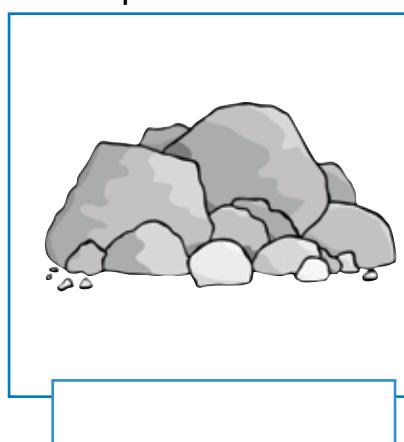
u namuwa
penya
vhuphuvhephuvhe
pupuma
u suvha
vaya

Kha ri nwale

Izwi zwithu zwi pfala nga ndilade?

Dzenisani phindulo dzañu.

Kha ri tharamuwe

Itani danga ni gidime ni tshi edza kutshimbilele kwa watshi ni dovhe ni gidime ni tshi fhambana na kutshimbilele kwa watshi.

Ni kone u posana bola. Ni thome nga u edzisela kutshimbilele kwa watshi ni dovhe ni posane ni tshi fhambana na kutshimbilele kwa watshi.

Mudededzi:
Tsaino:
Duvha:

35

Zwiñwe hafhu nga mavu

Themo ya
3 - Vhege dzə 2

Kha ri vhale

Ri tea u vhavhalela mavu.

Mavu a re na mushumo muhulwane kha vhathe na zwipuka ndi mavu a nt̄ha. Ndi one mavu ane zwimela zwa mela khao. Midzi ya zwimela i thivhela u hwalwa ha mavu nga maya na mvula. Zwimela zwi a fa arali mvula i sa nesi, na nga mulilo. Zwi dovha hafhu zwa fa arali mvula yo dalesa. Arali ha sa vha na zwimela, mavu a nt̄ha a a kumbiwa, kana a hwalwa nga maya. Hezwi zwi vhidzwa u pf̄i ndi mukumbululo. Vhathe na vhone vha a vhanga mukumbululo wa mavu. Arali ri sa londi mavu, a nga si tsha kona u fusha zwimela zwi no mela khao, lune zwa vho thoma u fa. Nga nt̄hani ha zwenezwo, mavu a a kumbiwa kana a hwalwa nga maya.

Kha ri ambe

Ambani na khonani yanu nga ndila dzine vhathe vha anzela u vhanga ngadzo mukumbululo wa mavu. Lingedzani u fhindula mbudziso idzi:

Hu bvelela mini musi ri tshi remekanya miri?

Hu bvelela mini arali ri tshi nga fuwa mbudzi, nngu kana kholomo nnzhinnzhi pfuloni?

Kha ri nwale

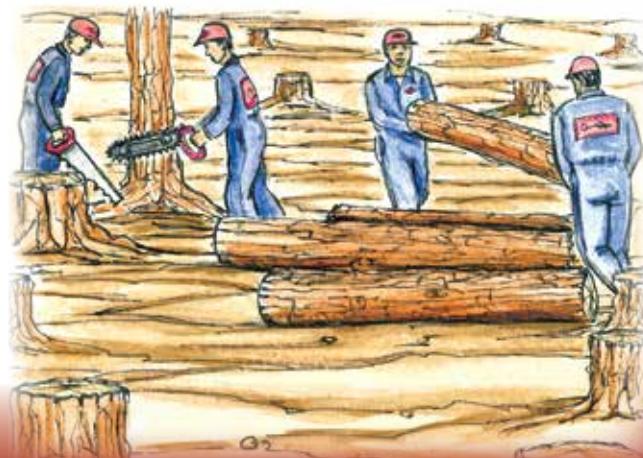
Lavhelesani zwifanyiso izwi. Ambani na khonani yanu ngauri hu khou bvelela mini kha mavu. Ni kone u ita thiki (✓) kha phindulo i re yone ya mbudziso inwe na inwe.

Tshi no vhanga mukumbululo ndi

muya	
duvha li tshi fhisesa	
mvula i songo linganaho	

Tshi no vhanga mukumbululo ndi

duvha	
vhathe	
muya	

Duvha: .....

Kha ri vhale

Zwimela zwi ṭoda mavu avħudi uri zwi aluwe

Miri na zwimela zwi wana zwiliwa zwazwo mavuni. Musi miri na zwimela zwa tshaka dzo fħambananaho zwi tshi mela fħethu huthihi, zwi tzwonzwa zwiliwa zwo fħambananaho zwi tshi bva mavuni lune mavu a dzula o takala. Musi rabulasi a tshi lima lushaka luthihi fħedzi lwa zwiliwa, sa mavhele, zwimela izwi zwi shumisa lushaka luthihi fħedzi lwa zwiliwa. Vhorabulasi vha nga ita uri mavu avho a dzule o takala nga u lima zwiliwa zwi no shumisa pfushi dzo fħambananaho. Ri nga kona u ita uri mavu a ngadeni dħażu a dzule o takala nga u shela khomposi. Ni nga kona u diitela yanu inwi muu. Mupfudzethukħwi (khomphosi) u nea zwimela pfushi. Ndila ya u ita khomphosi (mupfudzethukħwi) khei:

Kha ri ite nyito

Ndila ya khomphosi.

Ni tea u vha na:

- makanda a mitshelo na miroho
- zwisagħana zwa tie
- matxari o faho na hatsi
- mabammbari o kherukanaho
- makanda a makumba
- khadibodo

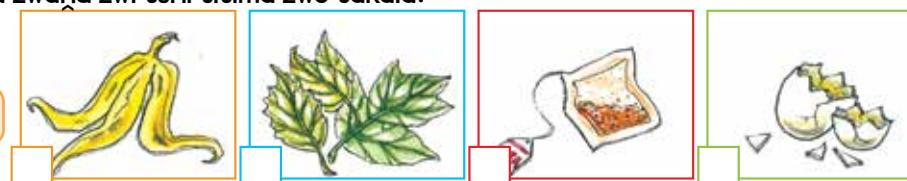
Zwine na tea u ita:

- Kuvhanganyani thukħwi kha thulwi i re hu rwe khoneni dżharatani, hu re na murunzi.
- Thithiedzani nga mavu a si manzhi.
- Shelani mađi o linganelaho uri thulwi i dzule yo vhuelwa (nukala) (ni songo tou shelesa).
- Rembulusani thukħwi iji nga forogo ya ngadeni mađuvha marie we na marie mavħili kana mararu.
- Musi thukħwi i tshi thoma u honyekana na u swifħala, i limeleni mavuni a ngadeni.
- Ta'lelani ni vhone zwiliwa zwañu zwi tshi titima zwo takala!

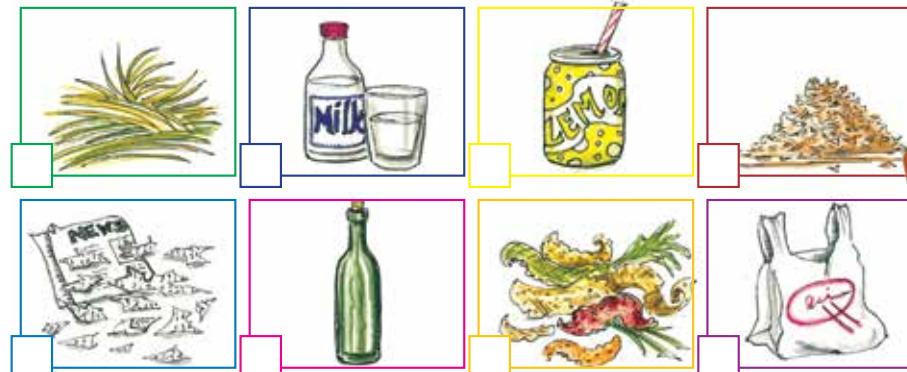
Ni songo shumisa:
zwikotikoti, ngilasi, pujasitiki,
nama, maf hi kana tshizi.

Kha ri īnwale

Lavhelesani tshifanyiso ni thikhe zwithu zwine na nga zwi shumisa kha thulwi yanu ya khomphosi. Itani tshifħambano tshihulu kha zwithu zwine na sa do zwi shumisa.

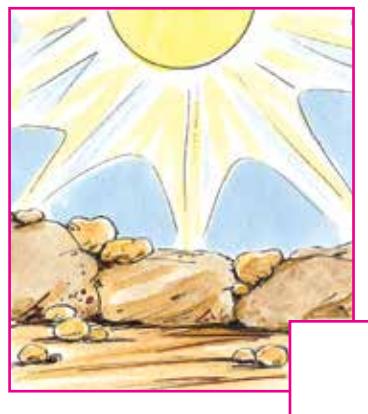
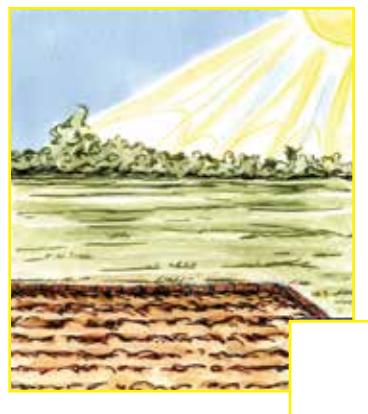
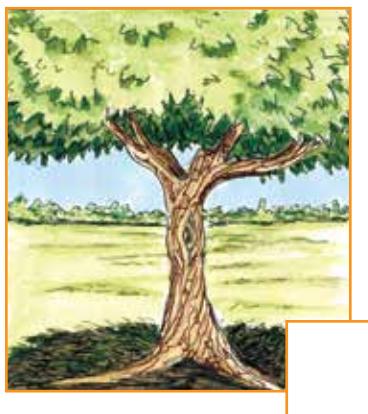
36

U shuma na mavu

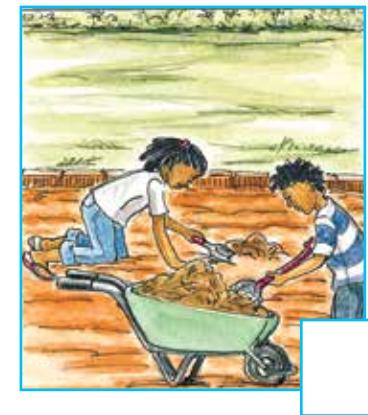
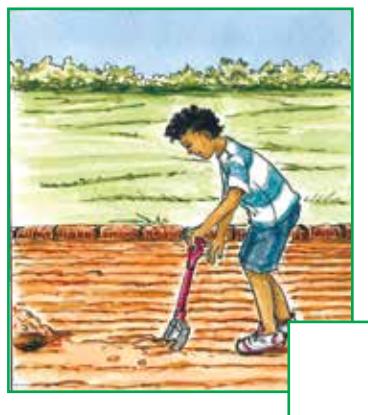
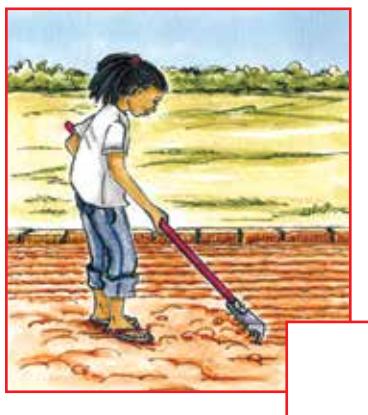
Themo ya 3 - Vhege dza 2

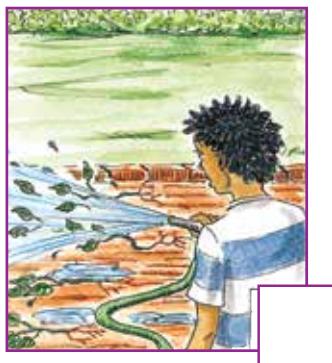
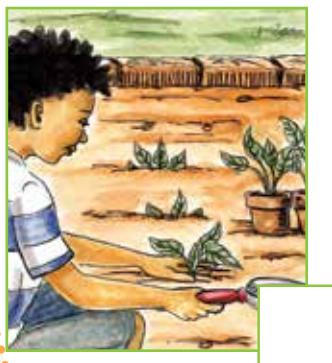
Thavha na khaladzi awe Shumanि vha khou ṭodou lima ngade. Shumanि u khou ṭodou ṭavha miroho ngeno Thavha a tshi ṭoda u ṭavha maluvha. Vha tea u thoma nga u ta fhethu ho fanelwaho nga ngande. Ni nga kona u vha thusa? Lavhelesani zwifanyiso izwi ni ite thiki (✓) tshibogisini tsho teaho.

Vha tea u ita mini tshi no tevhela? Nomborani zwifanyiso zwiraru zwi re afho fhasi zwi tshi tevhekana nga ngona.

Vha khou ita zwone? Itani thiki kha zwithu zwi re zwone ni ite tshifhambano kha zwi si zwone.

Duvha: .....

Kha ri ambe

Ambani na khonani yanu nga u lima ngade ya mitshelo na u ṭavha miri ya mitshelo mahayani. Zwi a vhulunga tshelede? Miroho na mitshelo zwi a difha khwine? Ngani? Ni nga ṭavha mitshelo na miroho ya tshaka dzifhio hayani? Ndi zwithu zwifhio zwi no aluwa zwavhudzi tshitshavhani tsha hanu? Lavhelesani ngade na bulasi dza vhaiwe.

Kha ri nwale

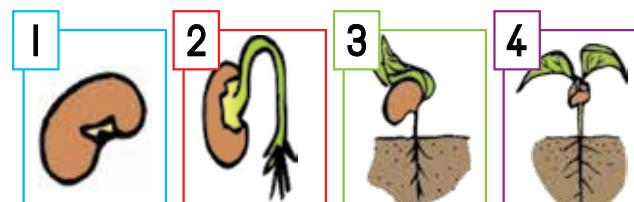
Nwalani mutevhe wa miroho ine na nga ṭavha. Tsini na muñwe na muñwe bulani uri ndi nga mini ni tshi nga ṭavha muroho uyu.

Kha ri ite nyito

Lavhelesani zwifanyiso ni ṭalutshedze khonani yanu uri hu khou bvelela mini kha munawa u re tshifanyisoni tshiñwe na tshiñwe.

Kha ri ṭharamuwe

- Thetshelesani mudededzi wañu musi vha tshi ri gjidmani, fhuñhani, welani fhasi, thamuwani, ni mbo di zwi ita nga u ṭavhanya.
- Imani nga mulenzhe muthihi ni sa wi. Zwino tshintshani mulenzhe. Talani mutalo mavuni kana ni athe lutambo fhasi semenndeni.
- Dadamatani kha lutambo.
- Ṭharamudzelani zwanda matungo uri ni ditike (ni si we).
- Zwi lingedzeni no bonya mañó!

37

Vhuendi ha shangoni:
badani

Themo ya 3 - Vhege dza 3

Vhuendi ha shangoni: badani

Kha ri vhale

Ri shumisa tshaka dzo fhambananaho dza vhuendi musi ri tshi ya huñwe fhethu khathihi na u tshimbida thundu dzi tshi ya huriwe fhethu. Hu na tshaka dzo fhambananaho dza vhuendi. Vhunzhi hashu ri tshimbila shangoni ri badani, zwidimelani na ndilani dza ñayo. Ri dovha ra shumisa zwiendedzi zwi no nga matiraka na zwidimela kha u endedza zwithu shangoni.

Kha ri ite nyito

Lavhelesani zwifanyiso. Zwi sumbedza ndila dzo fhambananaho dza u shumisa bada kha vhuendi. Talani mutalo u no livhanya tshifanyiso tshiñwe na tshiñwe na ipfi lone.

modoro

thuthuthu

bisi

gariki ya donngi

lori

thekkisi

baisigira

tshikuta

Kha ri ambe

Ambani na khonani yanu ni fhindule mbudziso idzi.

Ni ya hani tshikoloni ñuvha linwe na linwe?

Ni ya hani kiliniki?

Ni ya u dalela mashaka na dzikhonani nga mini?

Ni ya hani doroboni?

Duvha: .....

Kha ri nwale

Nwalani mafhungo mavhili a no amba uri
ni ya tshikoloni nga mini dluvha linwe na linwe.

Zwino fhedzisani mafhungo aya.

Mudededzi wanga vha da tshikoloni nga _____.

Ndi ya kiliniki nga _____.

Musi ndi tshi ya ha khonani yanga, ndi tshimbila nga _____.

Kha ri ambe

Ni shumisa vhuendi ha tshaka dzi no fhira luthihi ni tshi ya tshikoloni?

Vharwe vhana vha kilasini yanu vha shumisa vhuendi?

Lavhelesani girafu iyi ni kone u fhindula
mbudziso

Vhunzhi ha vhagudi vha kilasini yanu
vha da nga mini tshikoloni?

Ndi vhana vhanganu vha no da
tshikoloni nga modoro?

Tshivhalo tsha vhana	5			
4				
3				
2				
1				
	Nga milenzhe	Thekhisi	Bisi	Modoro

Kha ri vhale

Zwino ni vho zwi divha uri hu na tshaka dzo fhambananaho dza vhuendi ha
badani. Hu dovha hafhu ha vha na bada dzo fhambananaho, tsumbo:

- bada dza giravhulu (mavu) na
- bada dza tshigontiri.

Dzi pfi ndi magondofulu, ngauri dzi na mirando (leini) mivhili kha lurumbu luwe
na luwe, goloi nna dzi a kona u tshimbila nga tshifhinga tshithihi. Firiwei yone
i fana na gondofulu, fhedzi zwipiqa zwa bada zwivhili zwi vha two fhandekanywa.
Kha firiwei ni kona fhedzi u tshimbila no lavhelesa sia lithihi fhedzi la bada.

Kha ri ambe

No no vhuya na tshimbila kha gondofulu? Hu na firiwei tsini na ha
hanu? Bada nnzhi afha hune na dzula hone ndi dza giravhulu kana dza
tshigontiri? Ndi bada ifhio yo tsireledzeaho – ndi gondofulu kana firiwei?
Ndi ngani?

38

Themo ya 3 - Vhege dza 3

Vhuendi ha shangoni: nga zwidimela

Vhuendi ha badani a si yone ndila i yothe ya u enda shangoni. Ri a kona u shumisa raliwei (zwidimela). Raliwei dzi fana na ndila dze dza phuliwa hu tshi shumiswa zwipida zwa tsimbi. Ndila idzi dzi vhidzwa u pfì ndi zwiporo. Zwidimela zwi tshimbila kha zwiporo zwenezwi. Zwi hwala vhathe na zwinwe zwithuvho zwi tshi bva doroboni iñwe zwi tshi

Lavhelesani zwifanyiso izwi ni ambe na khonani yanu nga tshaka dzo fhambananaho dza zwidimela zwa raliwei.

Ndi zwidimela zwifhio kha izwi zwi no tshimbidza vhathe?

Ndi zwidimela zwifhio kha izwi zwi no tshimbidza thundu?

Ndi zwithude zwine tshidimela tsha hwala?

ya kha iñwe. Tshidimela tshi kona u hwala vhathe vhanzhi u fhira modoro kana bisi.

Tshi kona hafhu u hwala zwithu zwi no lemela zwi zwinzhi u fhira lori (tiraka).

Tshidimela tshi no hwala vhathe fhedzi tshi pfì ndi **tshidimela** tsha vhanameli. Tshidimela tshi no hwala thundu, hu si vhathe tshi pfì **tshidimela** tsha **thundu** (gutsu)

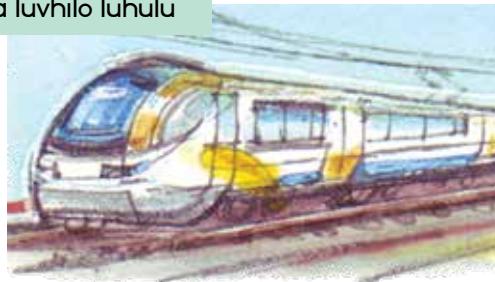
Tshidimela tsha mudagasi

Tshidimela tsha tshitimu

Tshidimela tsha dizili

Tshidimela tsha luhulu

Duvha: .....

Kha ri livhanye

Tshi shumisa dizili kha maanda.

Tshi shumisa tshitimu kha maanda.

Ndi tshidimela tsha mudagasi tshi no gidima nga luvhilo luhulwane. Tshi kona u swika kha luvhilo lwa 200 km nga awara. Tsha u thoma fhanu Afrika Tshipembe ndi Gautrain ya Gauteng.

Tshi shumisa mudagasi kha maanda. Mudagasi watsho u wanala kha thambo dza mudagasi dzi re nga nt̄ha ha tshiporo.

Kha ri ite nyito

Dizainani tshidimela tshanu inwi muñe ni tshi ole kha tshikhala tshi re afho fhasi.

Kha ri nwale

Fhindulani mbudziso idzi.

Tshidimela tshanu ndi tshidimelade?	
Zwi ni durela vhugai u tshimbila nga tshidimela?	
Tshidimela tshanu tshi tshimbila u swika ngafhi?	

Zwi iteni nn̄da

- Thamuwanu, rathani, fhufhelani nt̄ha na fhasi, fhufhelani phandā ni dzhitame nga milenzhe mivhili.
- Zwino livhanani na ndila i re na zwikhukhulusi ye mudededzi wañu vha i ita.
Ni tea u gonya, na kokovha, na sera kana na fhufha u itela u takuwa kha tshinwe tshipida ni tshi ya kha tshinwe. Lingedzani u zwi ita no tengenedza tshisagana tsha ñawa nt̄ha ha t̄hoho.

Vhuendi ha muyani

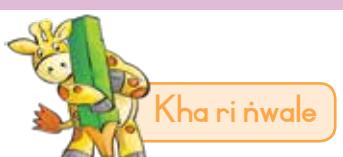
Kha ri vhale

U swika zwino ro guda nga tshaka dzo fhambananaho dza vhuendi ha shangoni. Ri a kona u enda muyani. Hu na tshaka dzo fhambananaho dza vhuendi ha muyani.

1. Ri shumisa mabuf^{ho} kha u fhuf^{ha} ri tshi ya fhethu hune ha vha kulekule. 2. Modoro u tshimbila nga 120 km nga awara. 3. Tshidimela tsha luvhilo luhulwane tshi tshimbila nga 955km nga awara! Mabuf^{ho} na dzihelikhophutha a na nzhini dzo khwath^{haho}. 4. Mabal^{oni} a muya u no fhisa na mapapamali (magilaida) ha na nzhini. Mabal^{oni} a papamala nga muya u no fhisa. 5. Mapapamali a shumisa phapha uri a kone u papamala muyani. Vhatu vha anzela u shumisa mabal^{oni} na mapapamali kha u diphi^{na} na kha mitambo. 6. Vhaendatshikhalani vha ya tshikhalani nga tshiendatshikhalani.

Talani mutalo u tshi bva kha tshifanyiso tshi^{nwe} na tshi^{nwe} u tshi ya kha ipfi^{lone} (lo teaho).

- he^{likhophutha}
- buf^{ho} la vhaendi (vhanameli)
- lipapamali
- bal^{oni} la muya u no fhisa
- bapamali la u tou nembelela
- Shatili ya tshikhalani

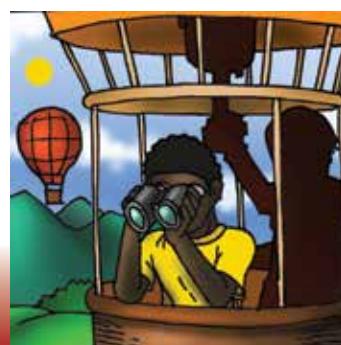

Kha ri nwale

Dii^{teni} ane a khou ya u namela bal^{oni} la muya u no fhisa. Ni kona u vhona mini ni ngei nt^{ha}? Nwalani zwithu zwiraru zwine na kona u zwi vhona.

Duvha: .....

Kha ri ambe

Masindi na khaladzi awe Mulalo vha khou ya u dalela muzwala wavho ngei Johannesburg. Vha do tou fhufha vha tshi bva vhe Cape Town. Lavhelesani zwifanyiso, ni ambe na khonani yanu nga zwine vha khou ita.

Kha ri nwale

Vhalani mafhungo aya. Dovhani ni sedze zwifanyiso, nomborani mafhungo a tshi tovhekana nga ngona u bva kha l u swika kha 8.

	Suthukheisi dza Masindi na Mulalo dza kaliwa.
	Vhabebi vha Masindi na Mulalo vha vha fhelekedza vhukavhamabufho nga goloi.
	Vha wana mabammbiri avho a u namela kha khaunthara ya u namela.
	Muthusavhanameli u isa Masindi na Mulalo hune vha sedzuluswa nga vhatsireledzi.
	Masindi na Mulalo vha gonya zwitepisi vha dzhena bufhoni.
	Masindi, Mulalo na vhabebi vhavho vha ya khauntharani ya u namela.
	Vha dzula fhasi vha vhofha mabannda.
	Vha tataisa vhabebi vhavho.

Vhuendi ha madini

Themo ya 3 - Vhege dza 4

Kha ri vhale

Lushaka lwa u fhedzisela lwa vhuendi ndi vhuendi ha madini. Ho no fhela miñwaha ya madana na madana vhatu vha tshi khou shumisa madi kha e endedza zwithu. Ri tshimbila lwanzheni ri tshi ya u dala mashangoni a seli, ri dovhafhu ra shumisa milambo na maisha kha u endela zwiñwe zwipida zwi re mashangoni ashu.

Kha ri ñwale

Gungwa la vhareakhovhe

Ri tshimbila nga ndilade madini? Lavhelesani zwifanyiso zwi re afho fhasi ni ambe na khonani yanu nga tshaka dzo fhambananaho dza zwiendedzi zwine ra zwi shumisa kha vhuendi ha madini.

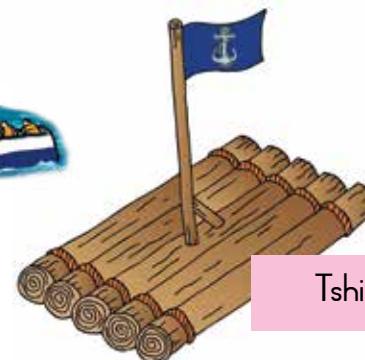
Gungwa la nzhini

Ngalavha

Tshikepe tsha vhaendi

Tshikwekwete

Ndi lifhio line ra li shumisa kha u enda milamboni? Ndi lifhio line ra li shumisa kha u wela lwanzhe ri tshi ya kha mariwe mashango?

Ni vhona u nga ri shumisa gungwa la nzhini ri tshi ya kule kana ri tshi monamona tsini?

Zwino ñwalani fhungo lithihi nga lushaka luñwe na luñwe lwa gungwa na zwine la do shumiswa khazwo.

Kha ri ñwale

Duvha: .....

Kha ri ambe

Ambani na khonani yañu nga mbudziso hedzi.

- Ndi lushaka lufhio lwa vhuendi lune lwa vha lwonelwone kha inwi? Ndi nga mini ni tshi ralo?
- Ndi lushaka lufhio lwa vhuendi lu no ongolowesa?
- Ndi lushaka lufhio lwa vhuendi lu no ḥavhanyesa?
- Ndi lushaka lufhio lwa vhuendi lune mudededzi wañu vha lu shumisa vha tshi da tshikoloni?

Kha ri ite nyito

Olani tshifanyiso tsha lushaka lwa vhuendi lune na lu funesa. U nga vha modoro, gungwa, bufho kana baisigiri. Ni nga kha di ola bere.

Zwi iteni nn̄da

Tambani mutambo wa nngu na phele:

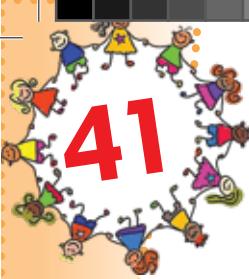
Khethakanani ni bve zwigwada zwivhili: tshiñwe tshigwada ndi phele, tshiñwe ndi nngu. Itani tshitumba tshine nngu dza do valelwa ngomu arali dzo kona u batiwa. Musi mudededzi vho ni f'ha saini, phele dzi lingedza u bata nngu. nngu dzine dza batiwa dzi dzheniswa tshitumbani. Nngu dzo salaho dzi lingedza u ponyokisa dzi re tshitumbani nga u dzi kwama. Nngu dzi re tshitumbani dza vhuya dza kwamiwa, dzi tea u vhuyelela mutamboni.

41

Themo ya 3 - Vhege dza 5

Kha ri ambe

Lavhelesani zwifanyiso izwi ni ambe na khonani yanu ngazwo.

No no vhuya na vhona tshaka dza vhuendi dzi no fana na idzi? Ndi tshiendedzi tshifhio tshi no kona u tshimbila fhasi ha madzi. Ni a divha madzina a tshaka dzi tevhelaho dza vhuendi ha madzini?

Kha ri vhale

Vhalani mafhungo a re afho fhasi, ni lavhelese zwifanyiso. Livhanyani tshigwada tshirwe na tshirwe tsha mafhungo na tshifanyiso. Nwalani nomboro yone tsini na tshifanyiso.

1. Ponto kana feri i hwala vhathe, mimodoro na zwiñwe zwithuvho ya pfaka mulambo. Hu na feri i no nga yeneyi ngei Malgas ngei Kapa Vhukovhela. I hwala mimodoro i tshi pfuka mulambo wa Breede.

2. Sabumarini i tshimbila ngomu madzini fhasifhasi. Vhunzhi ha sabumarini ndi khulwane vhukuma lune dza kona u hwala vhathe vhanzhi. Sabumarini khulwanesa dzi a kona u dzula fhasi madzini miñwedzi minzhi.

3. Vhariwe vhathe vha dzula nduni dza magungwa. Vhaendelamashango, vhave vha dalela fhethu hu no nga sa Kariba, Zimbabwe nga holodei, vha monamona na isha ili vhe nduni dza magungwa.

Duvha: .....

Kha ri vhale

No guda uri zwidimela zwi shumisa tshaka dzo fhambananaho dza maanda (fulufulu) musi zwi tshi tshimbila. Magungwa na one a shumiswa tshaka dzo fhambananaho dza maanda. Mañwe a shumisa maanda a vhathe. Mañwe a shumisa dizili kana tshitimu. Vhunzhi ha magungwa hu shumisa maanda a maya.

Kha ri ñwale

Itani thiki tsini na phindulo dza mbudziso hedzi.

Hu shumiswa fulufuluðe hu tshi tshimbidzwa gungwa/
tshikwekwete ña/tsha u tou veka?

dizili	
muthu	
muya	

Hu shumiswa fulufuluðe hu tshi tshimbidzwa gungwa
ñ a nzhini?

muya	
tshitimu	
pitirolo	

Hu shumiswa fulufuluðe hu tshi tshimbidzwa ngalavha
(gungwa ñ a maseila)?

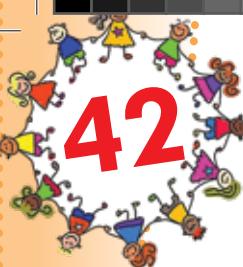
tshitimu	
muya	
muthu	

42

Themo ya 3 - Vhuendi ha phabuliki

Vhuendi ha phabuliki (ha nnyi na nnyi)

Kha ri ambe

Vhuendi ha phabuliki ndi mini? Modoro wa vhophirintsipala wañu ndi tshiendedzi tsha phabuliki? Baisigiri ya muñwe muthu ndi tshiendedzi tsha pabuliki? Bisi ndi tshiendedzi tsha phabuliki?

Kha ri vhale

Vhuendi ha phabuliki ndi vhuendi hune ha shumiswa nga muthu muñwe na muñwe, fhedzi ni tea u renga thikhithi. Zwidimela, mabisi, mabufho, thekhisi na dziferi zwi nga shumiswa sa vhuendi ha phabuliki.

Kha ri ñwale

No no vhuya na shumisa lushaka lufhio lwa vhuendi?

Ndi zwifhio zwine na tea u vha nazwo musi ni sa athu shumisa vhuendi ha phabuliki? Vhathu vha shumisa lini vhuendi ha phabuliki?

Kha ri ite nyito

Itani tħodisiso ya kilasini malugana na tshaka dza vhuendi ha phabuliki he vharñwe nga inwi kilasini vha vhuya vha hu shumisa. Khalarani tshibuloko tshithihi kha zwi re kha thebulu i re af'ho fhasi ni tshi sumbedza lushaka luñwe na luñwe lwa tshiendedzi lune muthu muñwe na muñwe a shumisa.

11				
10				
9				
8				
7				
6				
5				
4				
3				
2				
1				
	Thekhisi	Tshidimela	Bisi	Bufho

Duvha: .....

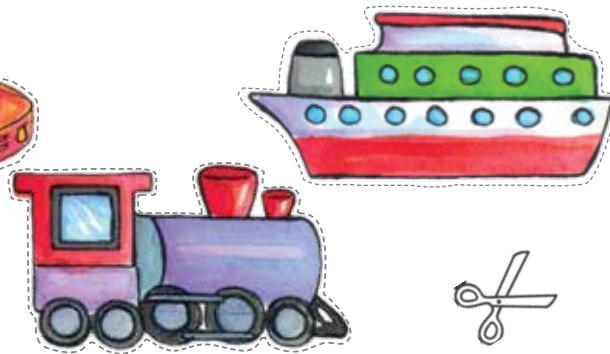
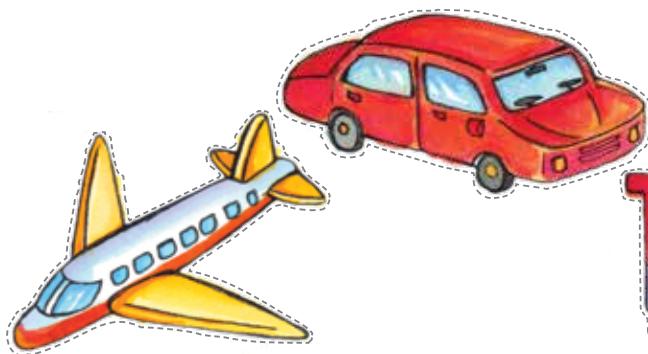
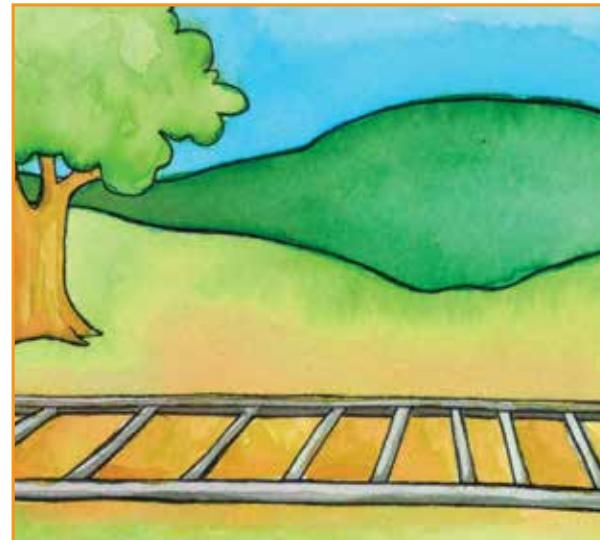
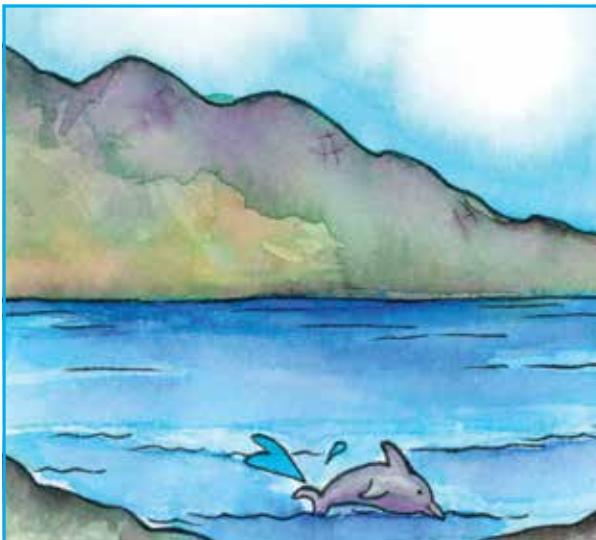
Kha ri ite nyito

- Shumisani matheriala a no vusuludzea kha u ita tshiendedzi tshine tsha nga shumiswa kha u longa penisela.
- Pendani kana ni nakise tshiendedzi tshanu.

Kha ri ite nyito

Gerani zwifanyiso zwa tshaka dzo fhambananaho dza vhuendi zwi tshi bva kha siatari ja zwigeriwa ngei murahu ha bugu. Nambatedzani tshifanyiso tshiriwe na tshiriwe fhethu ho teaho. Ni kone u khalara zwifanyiso zwothe. Ivhani na vhuanganzi uri ni zwi ita nga vhudele na uri no shumisa mivhala yo fhambananaho.

43

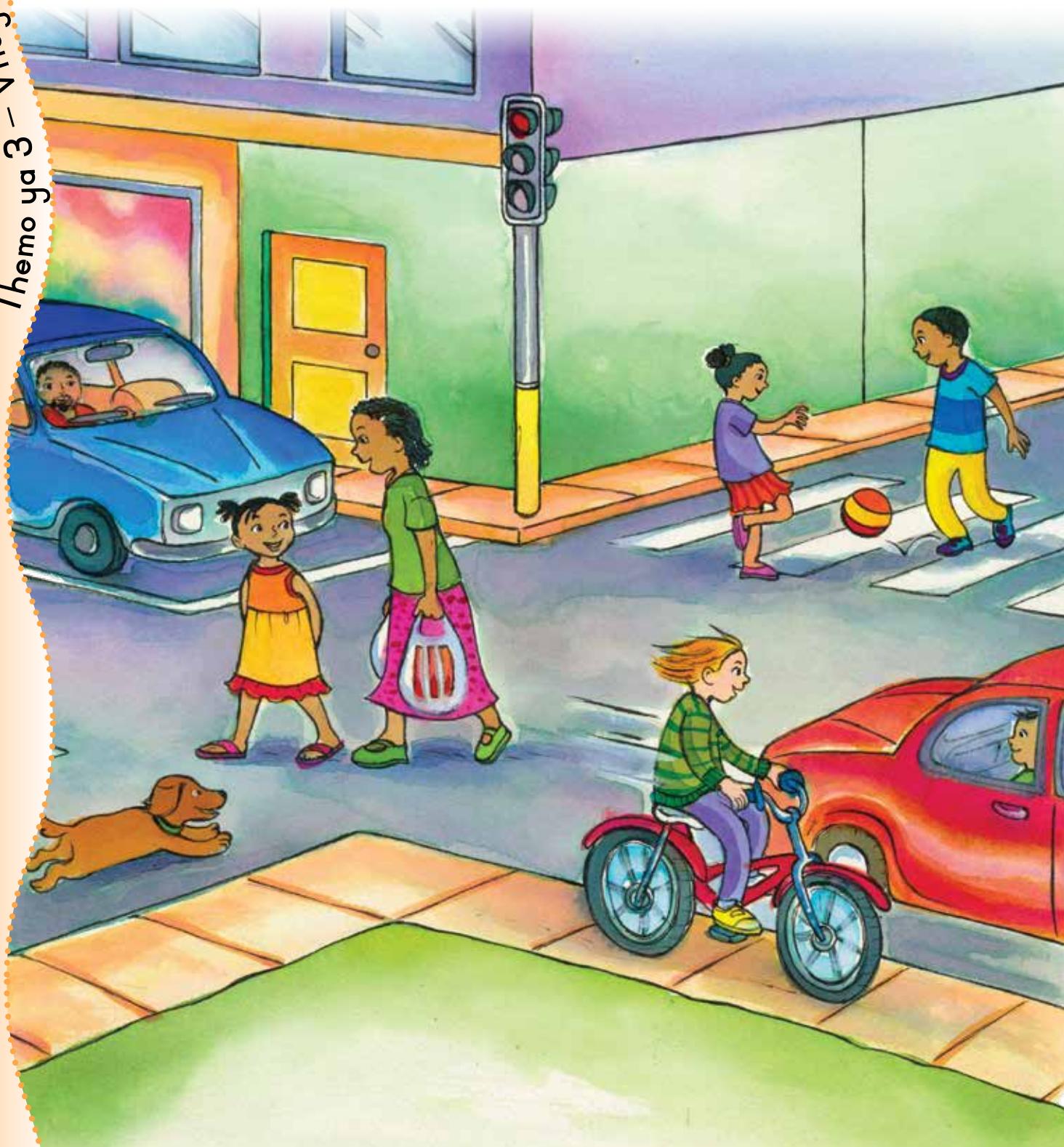
U tsireledzea badani

Themo ya 3 - Vhege dza 6

Kha ri ambe

Vhatu vha re tshifanyisoni itshi vha khou pfuka milayo ya badani.
Ambani na khonani yanu nga zwine avha vhatu vha khou ita zwe
khakheaho.

Duvha: .....

Kha ri vhale

Nwedzi muriwe na muriwe ri vhala kana u pfwa nga vhana vha tshikolo vhe vha tshaiswa nga mimodoro vhe ndilani ya u ya tshikoloni nga milenzhe kana nga baisigira. Ni nga vha na vhutanzi uri no tsireledzea badani arali na tevhela milayo ya badani.

Milayo ya vhaendanganayo (vha no tou tshimbila)

- Musi ni sa athu pfuka tshitarača, ni tea u thoma na sedza kha tsha u ja, na kha tsha monde ni dovhe ni sedze kha tsha u ja hafhu uri ni vhe na vhutanzi uri a hu na mimodoro, baisigiri, thekhisi kana bisi dici no khou da.
- Arali bada yo dalesa zwiendedzi, wanani tshitarača tshi re na tshitopo, kana robotho kana mavhala a mbidi (zebra) a u pfuka ni pfuke hone – ni songo pfuka huriwe fhethu na huthihi.
- Arali hu na ha u pfuka ha mavhala a mbidi kana hu no pfuka vhana vha tshikolo, hu shumiseni. Hafha ndi hone fhethu ho tsireledzeaho tshothe kha u pfuka bada.
- Ni songo tshimbila badani, tshimbilani kha phevimende. Arali i siho, tshimbilelani kulekule na zwiendedzi. Tshimbilani tshifhinga tshothe kha lurumbu lwa tsha u ja uri ni kone u vhona zwiendedzi zwi no khou da kha inwi.
- Ni songo tamba tsini na bada.
- Ni thanye vhukuma arali ni tshi khou pfuka fhethu hune zwiendedzi zwa dzhena na u bva tshitaračani.

Milayo ya vhareili vha baisigira

- Ivhani na vhutanzi uri baisigira yanu a yo ngo tshinyala. Tshekani (tolani) mathaela, biriki, tirapa, tshaini, mananga, bele na luhone musi ni sa athu namela.
- Ni tea u vha na luhone lu no vhonala kule khathihi na tshitikara tshi no penya kha vhilli ja murahu, vhusiku na musi tshedza tshi si tshavhuđi.
- Ambarani helimethe tshifhinga tshothe. I do ita uri thoho yanu i si huvhale arali ni tshi nga wa, kana ya ni tsireledza arali ni tshi nga tangana na khombo. Helimethe i nga tsireledza vhutshilo hanu.
- Arali hu na ndila ya dzibaisigira ya tshipentshela, shumisani yone vhudzuloni ha bada.
- Shumisani ndila yo tsireledzeaho tshothe, hu si ndila ya u khauledza tshothe.
- Shumisani tswayo dzo teaho dza zwanda, dici tshi vhonala, musi ni tshi khona.
- Ni songo tshimbila no vhambela na mureili muriwe wa baisigira – tshimbilani no tou tevhekana.
- Ni songo ita zwa u vhonelelwa musi ni tshi khou tshimbila nga baisigira badani.

Zwi iteni nnda

Humbelani mudededzi wanu vha ni sumbedze ndila yo tsireledzeaho ya u **kungulutshela phanda** na ya u **kungulutshela murahu**.

Milayo ya badani

Themo ya 3 - Vhege dza 6

Kha ri nwale

Lavhelesani tshifanyiso tshi re kha siatari ja 22 hafhu. Zwino fhindulani mbudziso hedzi.

Ndi vhatu vhanganana vhanane vha khou pfuka milayo ya badani?

Ndi mulayo ufhio une mufumakadzi o faraho bege a khou pfuka?

Ndi milayo mingana ine musidzana o namelaho baisigiri a khou pfuka?

Vha khou pfuka mulayo ufhio?

Hu nga bvelela mini kha uyu mukalaha?

Ni tea u ita mini tshifhinga tshothe musi ni sa athu pfuka bada?

Kha ri ambe

Robotho dzi na mavhone mararu.

Mivhala yao ndi ifhio?

Mivhala iyi i amba mini?

Muvhala u re nga nthia ndi ufhio?

Muvhala wa vhukati ndi ufhio?

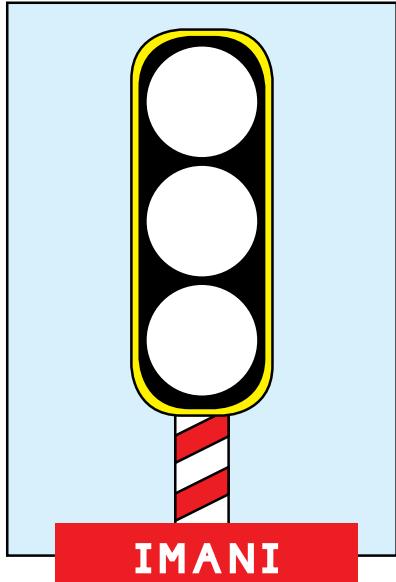

Duvha: .....

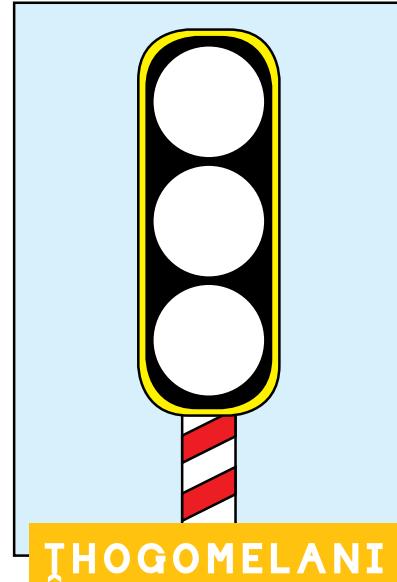

Kha ri ite nyito

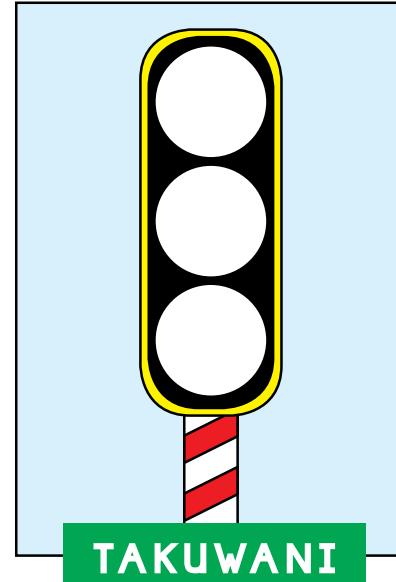
Khalarani mavhone a re kha robotho idzi u itela uri mivhala i yelane na maipfi a re nga fhasi. Ni kone u amba uri luswayo lunwe na lunwe lwa badani lu amba mini.

IMANI

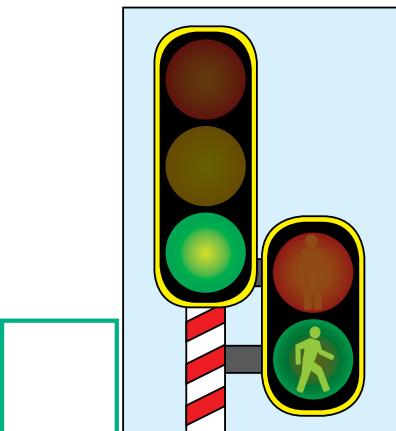
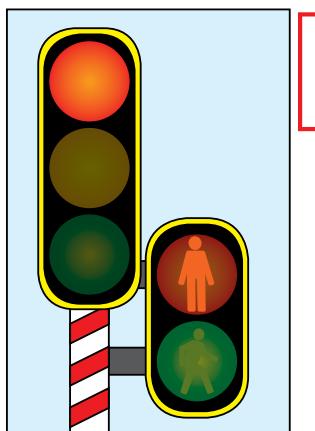

IHOGOMELANI

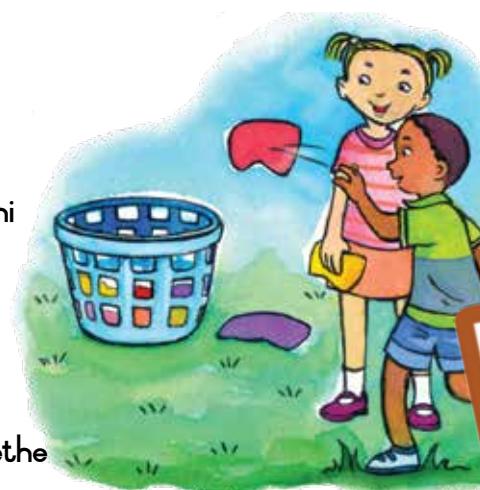
TAKUWANI

Itani thiki (✓) tshibogisini tshi no sumbedza uri muthu o tsireledzea a tshi pfuka bada.

Kha ri tharamuwe

- Dzulanî fhasi kha semmende. Kungulutshelani phanda na murahu sa bola. Zwino shuvhamani.
- Posani tshisagana tsha ḥawa tuyani ni tshi gavhe. Zwino tshi poseleni kule nga hune na nga kona.
- Shumani na khonani yanu. Sielisanani u posa na u gavha tshisagana tsha ḥawa.
- Shumani ni kha thimu. Wanani uri ndi zwisagana zwa ḥawa zwingana zwine thimu yanu ya nga posa manngini kha mithethe ya 60.

Mudededzi:
Tsaino:
Duvha:

45

Paṭiroli ya vhana vha tshikolo

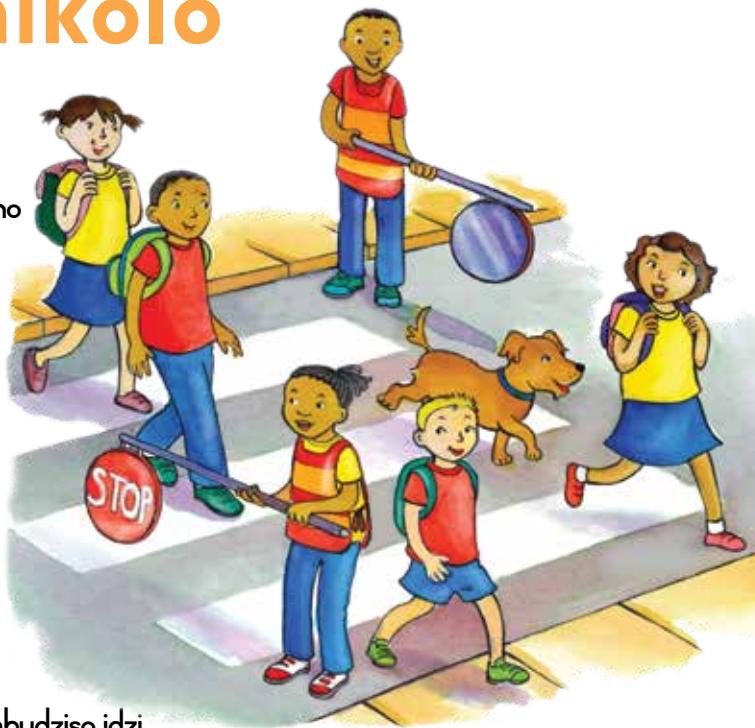
Themo ya 3 - Vhege dza 7

Kha ri ambe

Lavhelesani tshifanyiso ni ambe ngatsho na khonani yanu.

- Paṭiroli ya vhana vha tshikolo ndi mini?
- I thusa vhagudi nga ndilade?
- Ndi ngani i na mushumo kha inwi?

Kha ri nwale

Fhindulani mbudziso idzi.

Zwo tea uri vhagudi vha pfuke bada nga vhone vhaṇe?

Ndi ngani ni tshi humbula ngauralo?

Ndi lini hune ha tea u vha na paṭiroli ya vhana vha tshikolo?

Ni zwi ḫivha hani uri muthu ndi murado wa paṭiroli ya vhana vha tshikolo?

Paṭiroli ya vhana vha tshikolo i imisa zwiendedzi nga ndilade?

I thivhela hani vhagudi uri vha songo pfuka bada?

Duvha: .....

Kha ri ite nyito

A ho ngo tendelwa
vhaendanganayo.

Hu na tshitopo afho phanda.

Vhaendanganayo vha a kona u
pfuka hafha.

Laiburari

Hu na mafhande a bada afho
phanda.

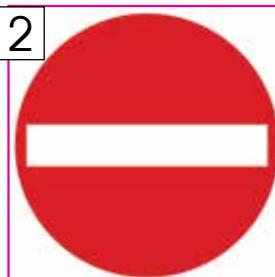
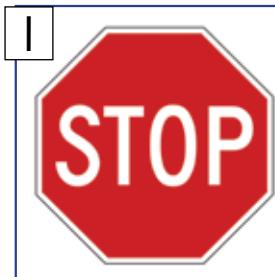

Hu tendelwa f'chedzi
vhaendanganayo.

Kha ri nwale

Ntombi na khotsi awe vha khou ya doroboni nga modoro u ya u renga mavhengeleni. Vha vhabona tswayo idzi dza badani. Ntombi a vhudzisa khotsi awe uri dzi amba mini. Inwi ni a zwi divha uri dzi amba mini? Shumani na khonani yanu ni nwale zwine khotsi a Ntombi vha tea u ita musi vha tshi vhabona tswayo idzi. U itela u vhabona arali phindulo dzanu dzi dzone, ganamisani bugu yanu.

(4) A no ngo tendelwa u f'hira modoro u re phanqda hanu
(1) Imani hu re na luswayo. (2) Ni songo dzhenia. (3) Ni songo pfuka hafha.

Phindulo:

Vhaofisiri vha zwa vhuendi vha nga ni thusa nga mini?

Kha ri ambe

Lavhelesani mepe hafhu ni fhindule mbudziso idzi.

Ndi lushaka^{dze} ulu lwa muofisiri wa mapholisa?

Ni divha mini nga vhaofisiri vha zwa vhuendi?

Kha ri nwale

Fhindulani mbudziso idzi.

Muofisiri wa zwa vhuendi u ita mini?

Muofisiri wa zwa vhuendi u ni thusa nga ndilade?

Ni vhona u nga ndi nga mini modoro wa mapholisa wo pakiwa nga iyi ndila?

Duvha: .....

Kha ri ambe

Lavhelesani tshifanyiso ni ambe ngatsho na khonani yanu.

Kha ri nwale

Fhindulani mbudziso idzi.

Mureili wa modoro wa muvhala wa lutombo o ita mini tsho khakheaho?

Ni vhana u nga muofisiri wa zwa vhuendi u tea u ita mini?

Kha ri ite nyito

Shumisani masogisi a kale kha u ita phaphethe dza zwanda. Inwi na khonani yanu ni nga shumisa phaphethe idzi kha u sumbedza mureili wa baisigira a no pfuka robotho dzo vala. Muthihi wa vhoiwe ndi mureili wa baisigira ngeno muñwe e muofisiri wa zwa vhuendi.

Kha ri tharamuwe

1. Itani zwa u gidimagidima ni tshi ya hune na funa afha kilasini.
  - Musi mudededzi vha tshi ni ime, ni mbo di ima dzii, henefho hune na vha hone.
2. Mudededzi wanu vha do ni khethekanya na bva thimu.
  - Ni khou ya u ita dzire leireisi.
  - Thimu i no do wina mbambe nnzhi yo wina (kunda).

47

Themo ya 3 - Vhege dza 8

Vhańwe vhatu hafhu vha no ri thusa

Ambani na khonani yanu nga vhatu vhočhe vha re tshitshavhani tsha hanu vhane vha nga ni thusa.

Talani mutalo ni tshi livhanya zwifanyiso zwi re kha tsha monde na mafhungo a re one a re kha tsha u la.

Ndi thusa vhatu jaiburari vha tshi dzhia bugu kana vha tshi ṭoda mafhungomatsivhudzi. Tshińwe tshifhinga ndi a anetshela vhana zwitɔri.

Ndi funesa zwipuka. Ndi thusa zwipuka zwi no khou luala kana zwe zwa huvhala.

Ndi ni disela maňwalo a tshi bva poswoni nda swika nda a panga zwibogisini zwa poswo miđini ya vhatu.

Ndi a ni thusa musi ni na lino li no khou rema. Ndi ni sumbedza uri ni ṭhogomela mano anu nga ndilade khathihi na u ita uri uri a dzule e na mutakalo.

Ndi thusa vhana na vhatu vhahulwane vhane vha khou luala. Ndi vha fha mishonga na dzhekhiseni dza u vha thusa uri vha vhe khwiñe.

Ndi vha na vhučanzi uri zwitarača zwi dzula zwo kuna. Vhege iñwe na iñwe ndi da miđini yanu nga tiraka nda kumba mathukhwi miđini yanu.

Duvha: .....

Kha ri ite nyito

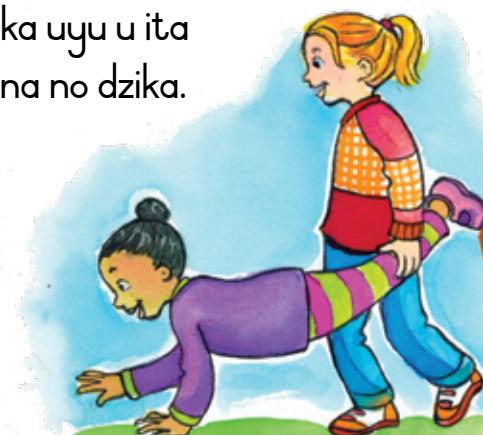
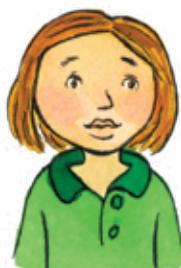
Olanî tshifanyiso hafha
tsha muthu ane a shuma
mushumo une na u tama u
u shuma.

Ni tama u shuma mushumode musi no no fhedza tshikolo?
Bulani uri ndi nga mini ni tshi ṭodou shuma mushumo uyu.

Zwi iteni nn̄da

- Dembetitani kha dzhangili dzhimi ni tshi ya phanda nga "maga a zwanda".
- Inwi na khonani yanu ni tea u tshimbidzana sa bara. Wanani uri ni nga tshimbila u swika ngafhi.
- Mudededzi waṇu vha ḋo ni lidzela muzika. Muzika uyu u ita uri ni ḋipfe hani? No takala, no ṭungufhala kana no dzika.

Kha ri livhanye

murengisamaluvha

mudzimamulilo

dokotela

mubiki (Guga)

murungi

mudededzi

munakisamavhudzi

muñwali

bugu

tshigero

zwiliwa

maluvha

mushonga

tshidzimamulilo

vhagudi

zwiambaro

Kha ri vhale

Thendo ḥamusī ha ngo vhuya a awela. O thoma nga u ya laburari a yo ṫoda bugu i no amba nga kutambelwe kwa khirikhethē. A humbelā mulangalaiburari uri vha mu thuse. U bva afho, u tea u ya u renga zwit̄emmbē poswoni. E ndila a tea u fhira nga kiliniki a tshi dzhia mishonga ya makhulu wawe. A fhira nga kilabuni ya henefho ha hawe ya bola ya milenzhe a tshi vhudzisa uri metshe u no tevhela ndi wa lini. Minidzhere a mu vhudza uri a lavhelese kha bodo ya ndivhadzo. Thendo a vhuya a swika hayani, he a wana nndu yothe i tivha.

A tea u vhidza pulambara ngauri phaiphi ya bafurumu yo vha yo phamuwa.

Kha ri nwale

Vhalani mbudziso idzi ni humbulele uri Thendo u do ri mini kha zwikhala zwot̄he izwi ni nwale zwe na humbulela.

Ndi vhathu vhararu vhafhio vhe vha thusa Thendo ḥamusī?

Thendo o ri mini kha minidzhere wa tshit̄ediamu tsha bola ya milenzhe?

Duvha: .....

Thendo o ri mini kha rakhemisi?

Thendo o ri mini kha minidzhere wa tshitshediamu tsha bola ya milenzhe?

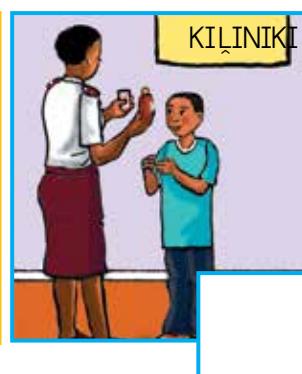
Thendo o ri mini kha pu^lambara?

Thendo o ri mini a tshi swika poswoni?

Kha ri ite nyito

Lavhelesani zwifanyiso. Zwi sumbedza Thendo a tshi khou ita mishumo yawe yo^{the}, fhedzi zwo vilingana. Zwi nomboreni zwi tshi tevhekana nga ngona.

Kha ri ite nyito

Mudededzi waⁿu vha do ri ni t^use kubammbiri bogisini musi tshifhinga tshanu tsho swika. Lavhelesani ipfi li re kha kubammbiri uku fhedzi ni

songo ku sumbedza muriwe muthu. Ni do vhone ho riwalwa dzina ja lushaka lwa mushumo. Zwino sumbedzani kilasi uri ndi mushumode we wa riwalwa nga u tou edzisela, hu si na tshine na amba.

Vharwe vhagudi vha tea u wana uri ni khou vha sumbedza mushumo wa lushakade.

Kha ri tharamuwe

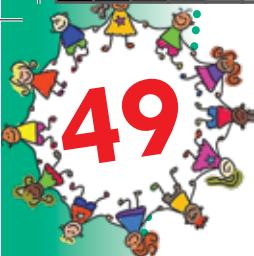
- Posani bola ya thenisi tuyani ni i gavhe. Dovhani ni i pose,

nth^a nyana zwino, ni i gavhe. I poseni nthanth^a, ni i gavhe.

Mudededzi waⁿu vha do ni nea hupu, Vheani hupu iyi fhasi.

- Bammbisan bola nga ngomu ha hupu nga tshanda tsha u ja ni i gavhe nga tsha monde. Monani na hupu, bammbisan bola ngomu ha hupu. Monani nga nn^aha hupu, ni tshi bammbisa bola ngomu ha hupu. Imani nga ngomu ha hupu ni bammbise bola nga nn^aha hupu.
- Tshimbilani nga zigizaka (masongesonge) vhukati ha maka ni tshi khou ralo u bammbisa bola ya thenisi.

49

Themo ya 4 - Vhege dza /

Shango lashu, Afrika Tshipembe

Lavhelesani mepe wa Afrika Tshipembe.

Itani luswayo lwa tshifhambano kha mepe afho kha vundu
line na dzula khalo.

Zwino wanani dorobo ni i tangedzele.

Duvha: .....

Kha ri nwale

Lavhelesani mepe hafhu ni fhindule mbudziso idzi.

Ni dzula kha vundu lifhio?

Dzina la fhetu hune na dzula hone ndi lifhio?

Ndi mavundu afhio a re tsini na vundu line na dzula khalo?

Musi vhatu vha no bva mavunduni manwe vha tshi da u dala vunduni la hanu vha tama u vhona mini?

Kha ri nwale

Didzhieni ni muthu ane a khou ya u dala kha mavundu manwevho mavhili. Ndi mavundu afhio ane na tama u a dalela? Nwalani tshithu kana zwithu zwivhili zwine na tama u zwi vhona kha vundu linwe na linwe.

Dzina la vundu	Zwithu zwine na tama u zwi vhona

Afrika Tshipembe hu na nyambo dza fumithihi dza tshiofisi. Nwalani madzina a nyambo nna. Inwi kana khonani dzanu ni a amba idzi nyambo? Nwalani madzina avho tsini na nyambo dzine vha amba.

	Luambo lwo tshiofisi	Vhatu vhane na vha divha vhane vha lu amba.
1.		
2.		
3.		
4.		

Mudededzi:

Tsaino:

Duvha:

50

Fulaga yashu ya lushaka

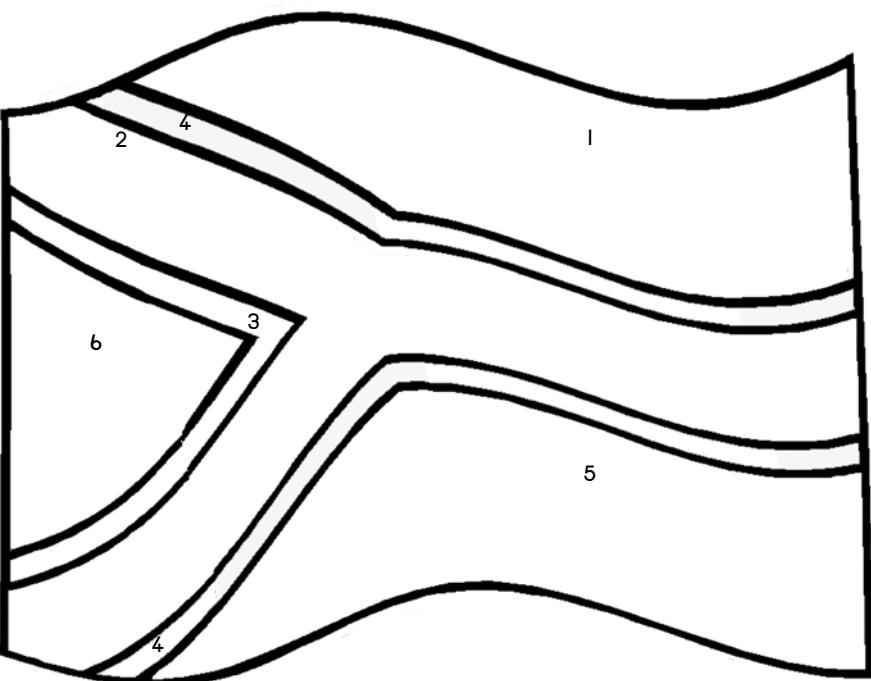
Themo ya 4 - Vhege dza /

Afrika Tshipembe lo wana fulaga ntswa nga la 27 la Lambamai 1994.

Ndi fulaga yashu ya lushaka ngauri ndi ya shango lashu. I khalaereni. Shumisani mivhala yo imela nomboro dzi re kha fulaga:

- 1 = mutswuku
- 2 = mudala
- 3 = tada
- 4 = mutshena
- 5 = lutombo
- 6 = mutswu

Ambani na khonani yanu nga fhethu hune fulaga ya Afrika Tshipembe ya vhondala hone.

Tshikoloni tsha vhoiwe hu na fulaga ya Afrika Tshipembe?

Hu na huñwe fhethu tshitshavhani tsha hanu hune na kona u vhona fulaga iyi? Tshititshi tsha mapholisa tsha hanu tshi na fulaga iyi?

Ndi musi hu na mini hune ra vhona fulaga ya lushaka? No vhuya na i vhona mimetsheni ya Tshiphuga tsha Liphasi tsha Bola tsha 2010? Nwalani misi miraru kana miña he fulaga ya lushaka ya leleda.

Duvha: .....

Kha ri nwale

Vhalani mafhungo aya. Itani thiki (✓) arali fhungo
li lone na tshifhambanu (✗) arali li si lone.

✓	✗

Fulaga yo lelediswa lwa u tou thoma nga la 27 la Lambamai 1994.

Hu na mivhala mivhili kha fulaga.

Afrika Tshipembe li shumisa fulaga nthihi u bva nga la 27 la Lambamai 1994.

Ni a kona u vhona fulaga tshititshini tsha mapholisa.

Kha ri ambe

Lavhelesani tshifanyiso. Ambani na khonani yanu uri vhatambi vha
bola vha khou ita mini tshifanyisoni itshi.

Zwi iteni nnda

Itani danga no farana.

- Gadani no ima fhethu huthihi.
- Iyani phanda nga maga a 6.
- Thamutshelani murahu nga maga a 10.
- Itani tshankhoikhoi karathi nga mulenzhe nga muthihi nga muthihi.
- Tshimbilelani kha tsha monde nga maga a 3 na
kha tsha u la nga maga a 3.
- Imani!

Tsivhudzo ya mudededzi:
Kha vha sumbedze ndaela nga
magaratatai.

Luimbo Iwashu Iwa lushaka na zwiga zwa lushaka

Kha ri vhale

Ri na luimbo Iwa lushaka Iwa u takadza. Lu pfî is "Nkosi Sikelel' iAfrika", zwine zwa amba uri "Khotsi shudufhadza Afrika". Vese mbili dza u thoma dzi nga Tshizulu, Tshithosa na Tshisuthu. Mbili dza u fhedzisela dzi nga Afrikaans na Luisimane.

Kha ri imbe

Maipfi a Nkosi sikelel' iAfrika khea. Ni nga kona u a imba?
Kha ri edzise.

	Maipfi a luimbo Iwa lushaka	Luisimane
Tshithosa	Nkosi sikelel' iAfrika Maluphakanyisw' uphondo Iwayo,	Lord, bless Africa May her spirit rise,
Tshizulu	Yizwa imithandazo yethu, Nkosi sikelela, thina lusapho Iwayo.	Hear our prayers, Lord bless us, her children.
Tshisuthu	Morena boloka setjhaba sa heso, O fedise dintwa le matshwenyeho, O se boloke, O se boloke setjhaba sa heso, Setjhaba sa, South Afrika, South Afrika.	Lord, we ask that our nation be protected, That all conflicts are ended. Protect us, protect our nation, our nation, South Africa, South Africa.
Afurikantsi	Uit die blou van onse hemel, uit die diepte van ons see, Oor ons ewige gebergtes waar die kranse antwoord gee,	Ringing out from our blue heavens, From our deep seas breaking round, Over ever-lasting mountains, Where the echoing crags resound.
Tshiisimane	Sounds the call to come together, And united we shall stand, Let us live and strive for freedom In South Africa our land.	

Duvha: .....

Kha ri nwale

Vhathu vha imba lini luimbo lwa lushaka? Vhalani mafhongo
aya. Itani thiki (✓) arali fhungo li lone na tshifhamban
(✗) arali li si lone.

Vhathu vha imba Luimbo lwa Lushaka kerekeni.

Thimu ya Bafana Bafana i imba NkosiSikilel'i Afrika musi vha sa athu thoma u tamba metshe.

Ri imba Luimbo lwa Lushaka tshikoloni.

Kha ri vhale

Musi muñwe muthu a tshi vhona tsaino yanu (ndila yanu ni noñhe ya u nwala dzina lanu) kha luñwalo, u a zwi ñivha uri lu bva kha inwi. **Tshigat̄halu tsha Lushaka** tshi nga tsaino ya shango. Musi ri tshi vhona tshigat̄halu tsha Lushaka kha bugu kana kha muvhigo (ripoto) ri a zwi ñivha uri i bva muvhusoni wa Afrika Tshipembe. Tshigat̄halu tsha Lushaka tshashu tshi na zwifanyiso zwinzhizwinzhi. Tshifanyiso tshinwe na tshirwe tshi na zwine tsha amba.

Thame yo ñharamudzaho mafhafha, i linda shango lashu

Dzuvha ja phurothii, li sumbedza lunako lwa shango

Mañanga a ndou, o imela vhuñali

Thotshe dza goroi, dzi sumbedza u nona ha mavu a shango lashu, zwi ita uri ndimo i konadze ra wana zwiliwa zwo linganelaho u ja

Dzuvha li no khou bvisa mulomo (u tsha), zwi amba tshedza na vhatshilo

Pfumo na tshibonda zwo tou lalaho, zwi sumbedza uri shangoni hu na mulalo

Tshitangu, tshi sumbedza u ñilugisela u livhana na tshirwe na tshirwe tshine tsha nga bvelela

Nyolo mbili dza matombo dza Vhasan, dzi ri humbudza uri ndi vhone vhathu vha u thoma u dzula shangoni jino

Muano washu, Ike e./xarra//ke, ine nga luambo lwa Tshikhoisan wa amba uri "ñanda nthihi ya vhathu vho fhambananaho"

Kha ri ambe

Ambani na khonani yanu nga fhethu he na vhuya na vhona hone Tshigat̄halu tsha Lushaka. Ni nga kona u sumbedza khonani yanu Tshigat̄halu tsha Lushaka zwino ri tshi khou amba?

Kha ri nwale

Nwalani huriwe fhethuvho ha vhuvhili kana huraru he na vhuya na vhona tshigat̄halu tsha lushaka tshashu.

Kha ri vhale

Kha ri nwale

Lavhelesani zwifanyiso. Tshiñwe na tshiñwe tsha izwi zwithu na zwiga zwa Afrika Tshipembe. Tshiga tshi imela tshiñwe tshithu. Zwiga zwot̄he hezwi zwi imela Afrika Tshipembe.

Nwalani khephusheni dza tshifanyiso tshiñwe na tshiñwe tsha zwiga zwa lushaka. Shumisani tshithihi tsha zwi tevhelaho:

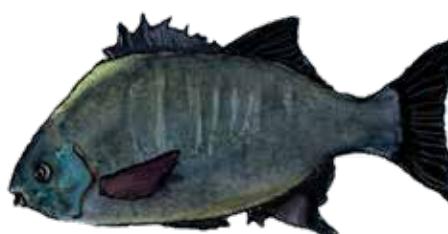
Tsepe

Khovhe ya Galjoen

Muhovhohovho

Muolori

Phurothia Khulwane

Kha ri ite nyito

Olani tshifanyiso tsha pennde nga tshithihi tsha izwi zwiga. Rerani nga muvhala, kuvhanelwe na tshivhumbeo.

Duvha: .....

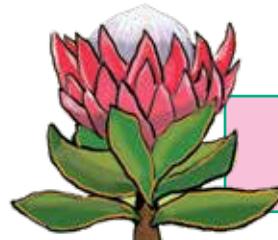

Kha ri nwale

Fhedzisani mafhungo aya. Shumisani maipfi haya.

muhovhohovho

phurothia
khulwane

ragabii

khovhe ya
Galjoen

5

senthe tthanu

tthanu

tsepe

Dzuvha lashu la lushaka ndi _____.

Muri washu wa lushaka ndi _____.

Tsepe ndi _____ yashu ya lushaka.

Tshi^ñoni tshashu tsha lushaka tshi sumbedzwa kha khoini ya _____.

Tshipuka tshashu tsha lushaka tshi vhonala kha dzhesi ya thimu yashu ya _____.

Luiimbo lwashu lwa lushaka lu imbiwa nga nyambo _____.

Galgoen ndi _____ yashu ya lushaka.

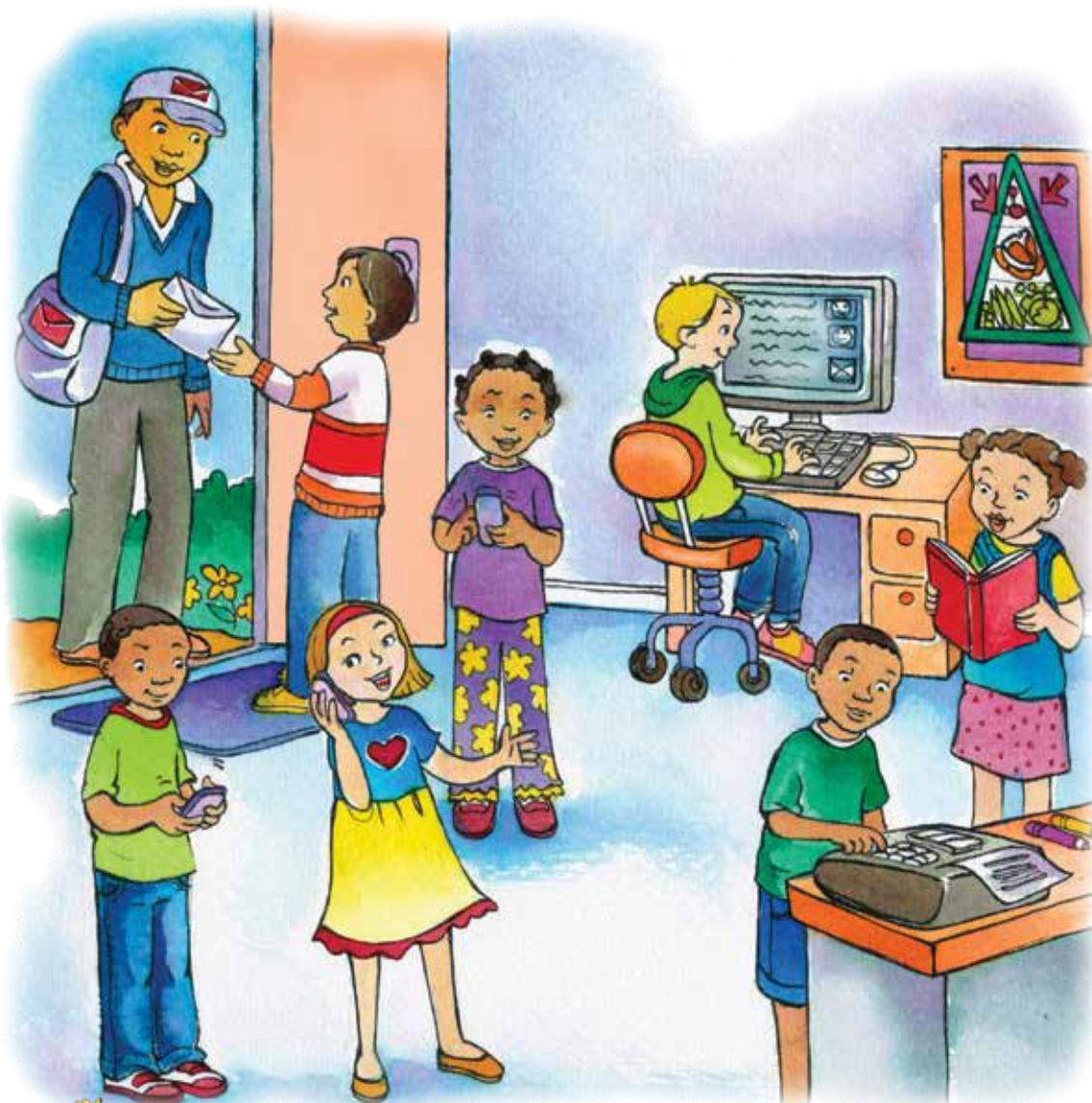

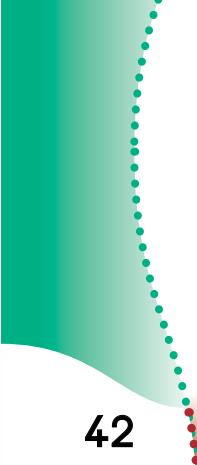
53

Themo ya 4 - Vhege dza 3

Ndila dzo fhambañanaho dza u davhidzana

Kha ri ambe

Lavhelesani tshifanyiso ni ambe na khonani yanu nga
ndila dzo fhambananaho dza u davhidzana dzine na dici
vhona tshifanyisoni itshi.

Kha ri vhale

U amba ndi ndila ya u davhidzana ine rothe ra i divha. Ri kona u davhidzana na nga u
nwala. Tshiñwe tshifhinga ri davhidzana ri sa shumisi luambo. Lavhelesani zwifanyiso
zwi re kha siatari li tevhelaho. Tshiñwe na tshiñwe tshazwo tshi na zwine tsha ri
vhudza tshi sa shumisi luambo.

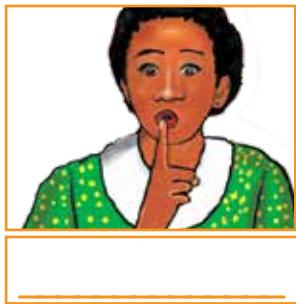

Duvha: .....

Kha ri nwale

Kha zwikhala zwi re fhasi ha zwifanyiso, nwalani zwine tshifanyiso tshiñwe na tshiñwe tsha amba.

Kha ri ite nyito

Lavhelesani mafhungo
aya a re zwibogisini.

Ri nga vhudza muñwe muthu zwithu zwoñhe hezwi hu si na u amba. Sielisanani na khonani yanu ni tshi sumbedza uri ri davhidzana nga ndilade.

Kha ri vhale

Musi ni tshi amba na muñwe muthu nga lutingo, ni tea u elelwa uri ha ni vhone. Arali na nga amba nae ni tshi khou shumisa zwanda na tshifhatuwo, ha nga koni u ni vhone. Fhedziha, ni nga shumisa ipfi, ngauri u a kona u pfa ipfi lanu. Ni nga ita uri ipfi lanu li takale kana li tungufhale lune uyu muthu a do kona u pfesesa zwine na khou amba.

Kha ri ite nyito

Seilisanani ni tshi bula mafhungo aya ni na khonani yanu. Ni sumbedze vhudipfi nga tshifhatuwo, zwanda na nga ipfi.

Bulanifhundo

Khotsi anga vho nnyisa laiburari.

Ro ya doroboni nga thekhisi.

Ndo twa hayani nga Mugivhela.

Makhulu wanga vha khou humela hayani havho.

Vhudipfi

u takala

u takala

u sinyuwa

u tungufhala

u tshuwa

u takala

Mudededzi:
Tsaino:

Duvha:

Zwino dovhani ni bule mafhungo hafhu. Zwa zwino, shumisani **FHEDZI** ipfi lanu kha u sumbedza vhudipfi.

54

U davhidzana nga u nwala na nga maipfi ashu

Themo ya 4 - Vhege dza 3

Kha ri nwale

SMS

imeili

lunwalo (vhurifhi)

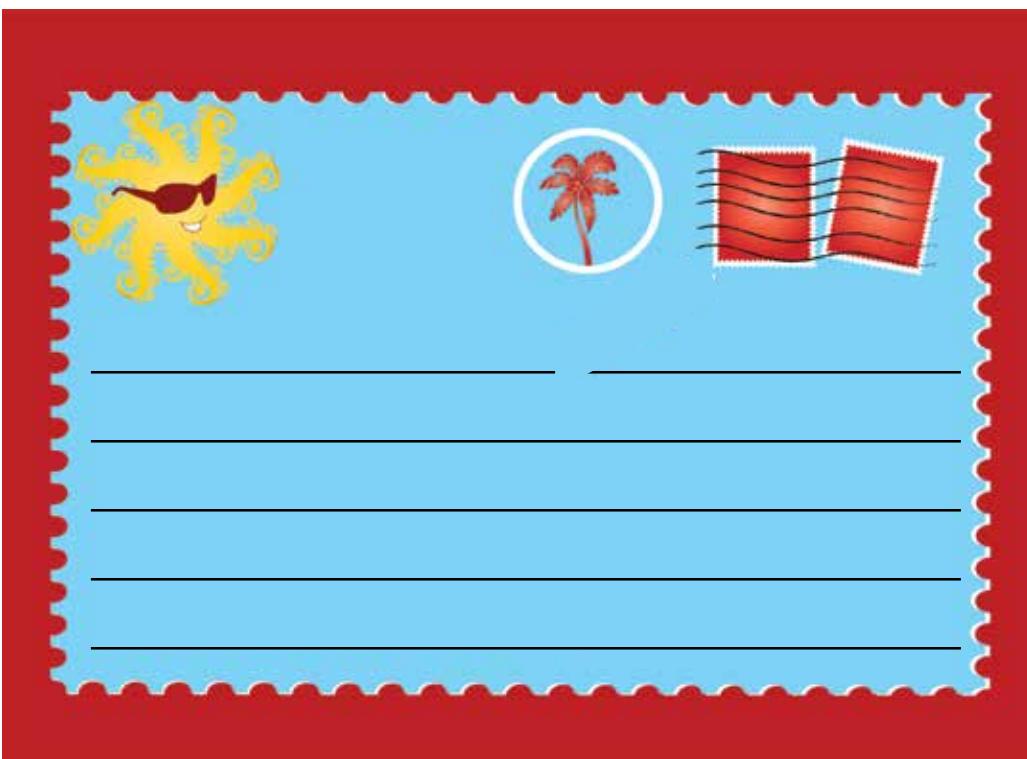
fekisi

posikarata

Kha ri nwale

Düteni u nga ni kha holodei kha iñwe dorobovho ine ni sa athu vhuya na i vhona. Nwalani posikarata ni i rumele khonani yanu i tshi amba nga zwothe zwe na ita.

Duvha: .....

Kha ri ite nyito

Zwino shuman ni na khonani yanu.

- Dzulani no nekana mitana ni didzhie sa vhathe vhanne vha khou amba nga lutingo (founu).
- Sielisanani ni tshi amba nga holodei dza vhoiwe.
- Shumisani ipfi lanu kha u davhidza vhudipfi hanu.

Kha ri ambe

Lavhelesani tshifanyiso ni ambe ngatsho na khonani yanu. Avha vhana vha khou shumisa maipfi avho nga ndilade? Ambani nga ndila dziñwevho dzine na nga shumisa ipfi lanu ngadzo kha u davhidzana.

Kha ri tharamuwe

Kha ri tambe khirikheth.

- Khethekanani ni bve thimu mbili.
- Tsheani uri ndi thimu ifhio ine ya do rwa (betha) na uri ndi ifhio ine ya do posela.
- Ni a divha milayo ya khirikheth? Arali ni sa i divhi mudededzi wanu vha do ni thusa.

Mudededzi:
Tsaino:
Duvha:

Dzińwe ndila hafhu dza u dāvhidzana

Kha ri ite nyito

1
Ni nwala posikaraṭa yanu.

2
Ni renga tshiṭemmbe na tshi nambatedza kha posikaraṭa.

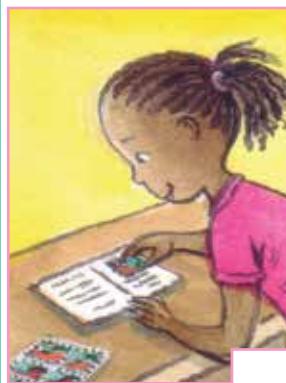
3
Ni posa posikaraṭa yanu kha bogisi ḥa poswo.

4
Vene ya poswo i isa posikaraṭa yanu poswoni.

5
Poswoni, posikaraṭa yanu i a nanguludza ya dzheniswa kha saga na poswo i no khou ya fhethu huthihi.

6
Zwino posikaraṭa yanu i tshimbila nga tshidimela kana bufho ya ya poswoni ya doroboni yeneyo.

7
Mutshimbizaposwo wa poswoni yeneyo u isa posikaraṭa yanu kha khonani yanu.

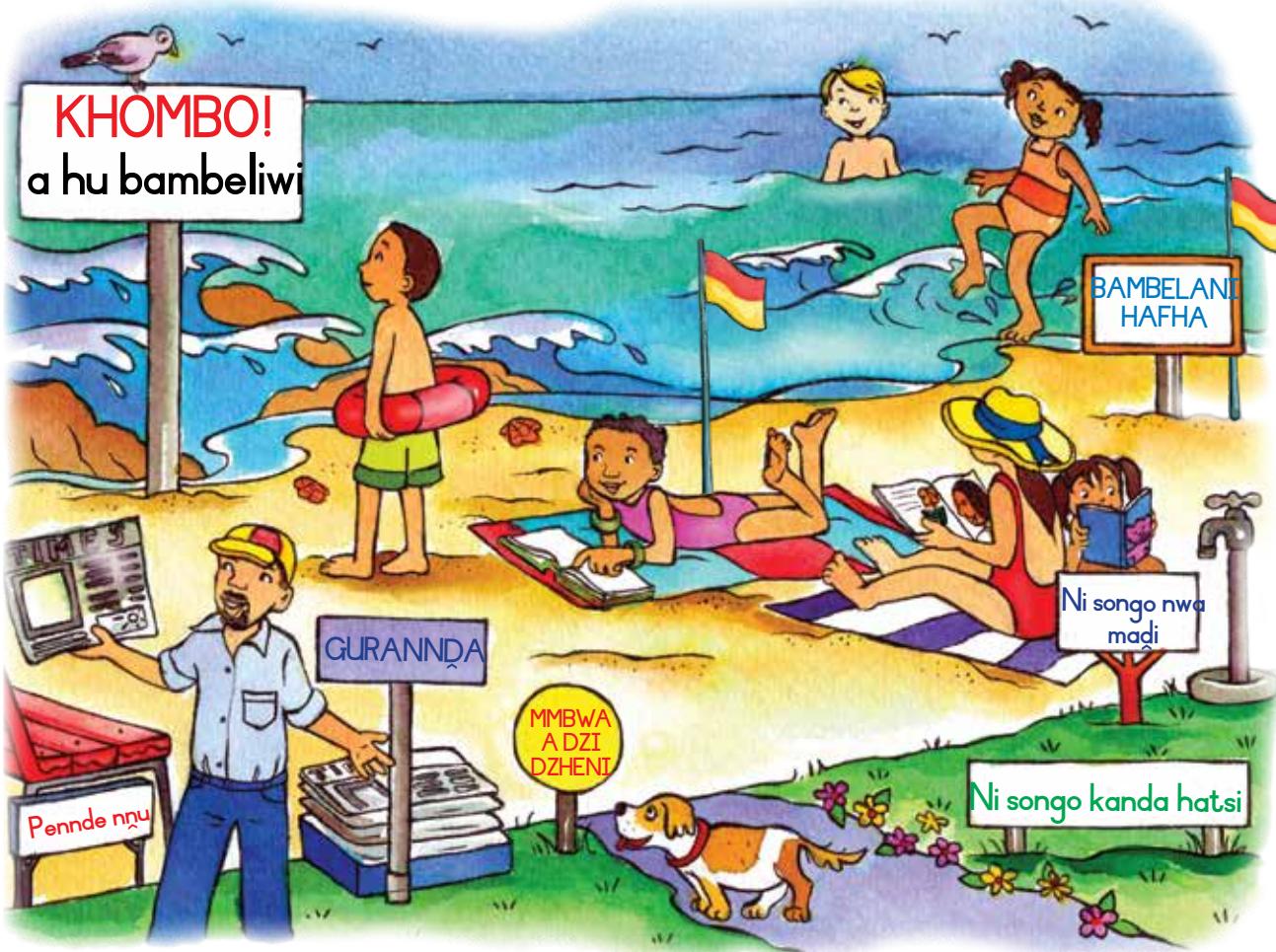

Duvha: .....

Kha ri ambe

Lavhelesani tshifanyiso ni ambe ngatsho na khonani yanu. Ni nga kona u wana ndila nngana dzo fhambananaho dza u davhidzana?

Kha ri nwale

Lavhelesani zwifanyiso haf'hu. Zwino fhindulani mbudziso hedzi.

Ndi vhathu vhanganana vhane vha khou vhala tshiñwe tshithu?

Ndi zwithu zwifhio zwa u vhala zwine ra nga vhalela u diphin  ?

Ri nga kona u vhala d  uvha l  inwe na l  inwe uri ri d  ivhe uri hu khou itea mini shangoni l  ashu?

Mudededzi:
Tsaino:
Duvha:

56

U davhidzana nga khungedzelo na nga muzika

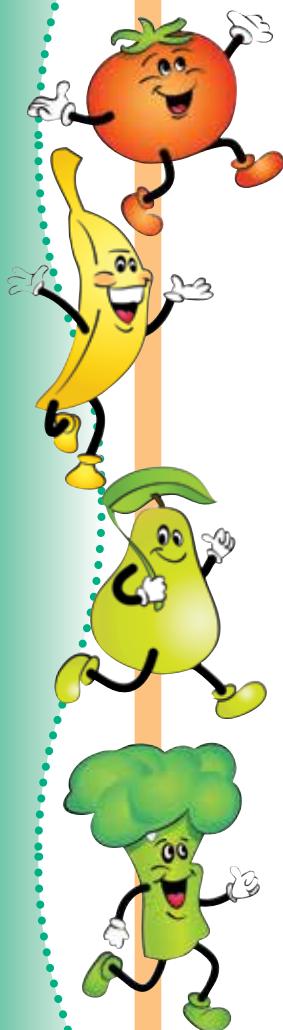
Themo ya 4 - Vhege dza 4

Khungedzelo ndi tshipida tsha vhudavhidzani.

Dizainani phositarra ya inwi muñe ya u kungedzela dzhusi ntswa ya mitshelo. Dzhenisani na zwi tevhelaho kha phositarra yanu:

- Dzina ja dzhusi ya mutshelo
- Mutengo wa dzhusi ya mutshelo
- Tshifanyiso tsha dzhusi ya mutshelo
- Thalutshedzo ya dzhusi ya mutshelo
- Thalutshedzo ya vhathu vhane vha takalela dzhusi ya mutshelo
- Hune vhathu vha nga renga hone dzhusi ya mutshelo

Tshi sumbedzeni khonani dzanu ni rere nga mivhala na zwivhumbeo zwe na shumisa.

Duvha: .....

Kha ri ambe

Ambani na khonani yanu nga uri ni nga nambatedza phositaro iyi ngafhi.

Ni khou tama uri ni vhe na vhutanzi uri i vhonwe nga vhathe vhanzhi.

Kha ri ite nyito

Muzika na wone ndi ndila ya vhudavhidzani. Ambani na khonani yanu nga tshaka dzo fhambananaho dza nyimbo dzine na dzi divha.

- 🎵 Sielesanani u imba luimbo lune lwa ita uri ni pfe no takala.
- 🎵 Zwino imbanu luimbo lwa u tshimbila.
- 🎵 Ndi lufhio luimbo lu re lwavhuđi lwa u tshimbila?
- 🎵 Ni imba lini tshikoloni?
- 🎵 Imbanu luimbo lune na lu funesa.
- 🎵 Vhudzani khonani yanu uri ndi ngani ni tshi lu funesa.

Kha ri tħaramuwe

Khethekanani ni bve thimu nna.

Ni khou ya u ita rileireisisi. Mugidimi wa u thoma kha thimu iñwe na iñwe u na bathoni (tshitanda).

Musi mudededzi vha tshi ni sumbedza uri ni gidime, vhagidimi vha u thoma vha gidimela kha vhagidimi vha vhuvhili vha vha nekedza bathoni. Vhagidimi vha vhuvhili vha a gidima vha nekedza vhagidimi vha vhuraru bathoni.

Vhagidimi vha vhuraru vha nekedza vhagidimi vha vhuña.
Avha vha gidima u swika mugumoni.

Mudededzi:	.....
Tsaino:	.....
Duvha:	.....

Themo ya 4 - Vhege dza 5

50

57

Ri davhidzana (amba) hani ri sa koni u pfa?

Ri shumisa ndevhe dzashu musi ri tshi davhidzana. Olani tshifanyiso tshi no sumbedza muthu a tshi khou thetshelesa. Sumbedzani uri u khou thetshelesa mini.

Kha ri nwale

Fhindulani mbudziso hedzi.

Ni a pfana na u thetshelesa radio? Bulani uri ngani.

Ndi mafhungomatsivhudzi afhio ane na nga a wana radioni?

DJ wa radioni u ita mini?

Duvha: .....

Kha ri ite nyito

Diiteni zwa kholekhole uri ni khou vhala mafhungo (nyusi) kha radio. Shumisani ipfi lanu kha u ita uri vhathetshalesi vha vhe na dzangalelo. Shumisani maipfi haya:

mvula dzi khou vhanga
mu^dalo

holodei dza tshikolo

bada dzo ^dala nga
maanda

mugudi wa Gireidi ya 2

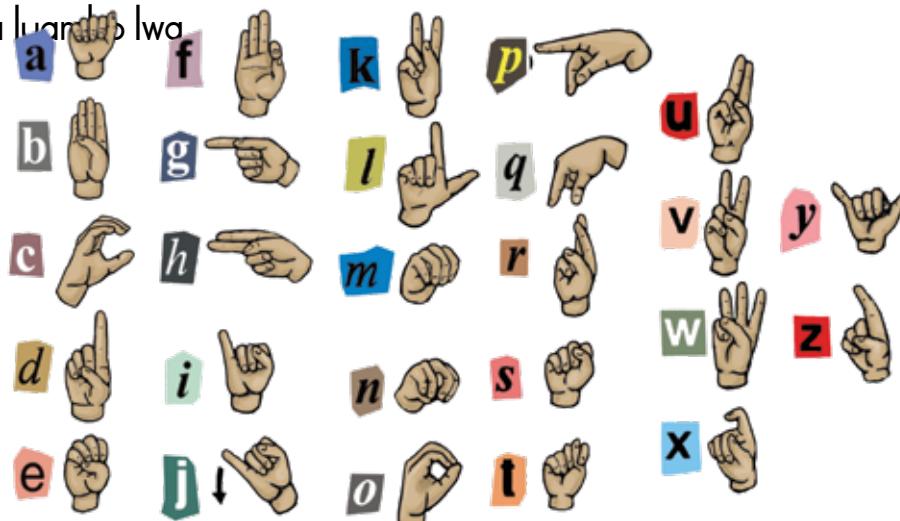
pfufho ya mbalo (metse)

Bafana Bafana

Kha ri vhale

Vhathu vha re vhaholef hali vha anzela u lingedza u wana ndila dza u davhidzana dzi sa fani na dza vhañwe. Sa tsumbo, vhathu vhanzhi vhane vha si kone u pfa vha anzela u sa kona u guda u amba. Vha shumisa zwanda kana minwe vha tshi davhidzana na vhañwe vhathu. Ri ri ndi luambo lwa tsumbedzo. Tswayo dzo fhambananaho dzi amba zwo fhambananaho. Zwino lingedzani u bula dzina lanu nga luambo lwa sumbedzo. Zwino shumisani luambo lwa tsumbedzo ni tshi lumelisa khonani yanu.

Kha ri nwale

Dilingeleni nyito yo fhiraho. Vhalani mbudziso ni ite thiki (✓) kana tshifhambanu (✗) tshibogisini tsho teaho.

U dilinga

Zwo leluwa u sumbedza dzina langa nga luambo lwa tsumbedzo.

Ndo kona u pfesesa luambo lwa tsumbedzo lwa khonani yanga.

Ndo ^diphina nga u davhidzana nga luambo lwa tsumbedzo.

✓	✗

58

Themo ya 4 - Vhege dza 5

Ri davhidzana hani arali ri sa vholi?

Kha ri ite nyito

Bonyani maṭo ni humbule nga zwithu zwine ni sa kone
u zwi ita musi no bonya maṭo.
Ni a kona u vhala bugu?
Ni a kona u ḥwala?
Ni a kona u zwi ḫivha uri khonani yaṇu a tshi
khou sea?
Khonani yaṇu o ambara mini ḥamusi?
Bonyololani maṭo ni wanuluse.
No kona kana a no ngo kona?

Kha ri vhale

Vhathu vho pofulaho nahone vha
sa vholi vha shumisa alifabethe
ya Bureili musi vha tshi vhala na
u ḥwala. Alifabethe ya Bureili
i shumisa zwithoma zwine na
nga kona u zwi phuphuledza
kha bammbiri nga minwe. Musi
vhathu vha no ḫivha Bureili
vha tshi phuphuledza zwithoma
nga minwe, vha a kona u vhala
maipfi nga iyi minwe. Alifabethe
iyi yo tumbulwa (waniwa) nga
muthu a no pfì Louis Braille we a
vha a sa vholi.

Duvha: .....

Kha ri vhale

Lavhelesani alifabethe ya Bureili.

•	••	•••	•••	••	•••	•••	••	••
A	B	C	D	E	F	G	H	I
•••	••	••	•••	•••	•••	•••	•••	•••
J	K	L	M	N	O	P	Q	R
•••	•••	••	•••	•••	•••	•••	•••	•••
S	T	U	V	W	X	Y	Z	

Kha ri ite nyito

Nwalani dzina langa nga Bureili.

Kha ri nwale

Dilingeni kha nyito yo fhiraho. Vhalani mbudziso ni ite thiki (✓) kana tshifhambano (✗) tshibogisini tsho teaho.

U dilinga

✓	✗

Ndo kona u sumbedza dzina langa nga tswayo dza zwanda.

Ndo kona u nwala dzina langa kha Bureili.

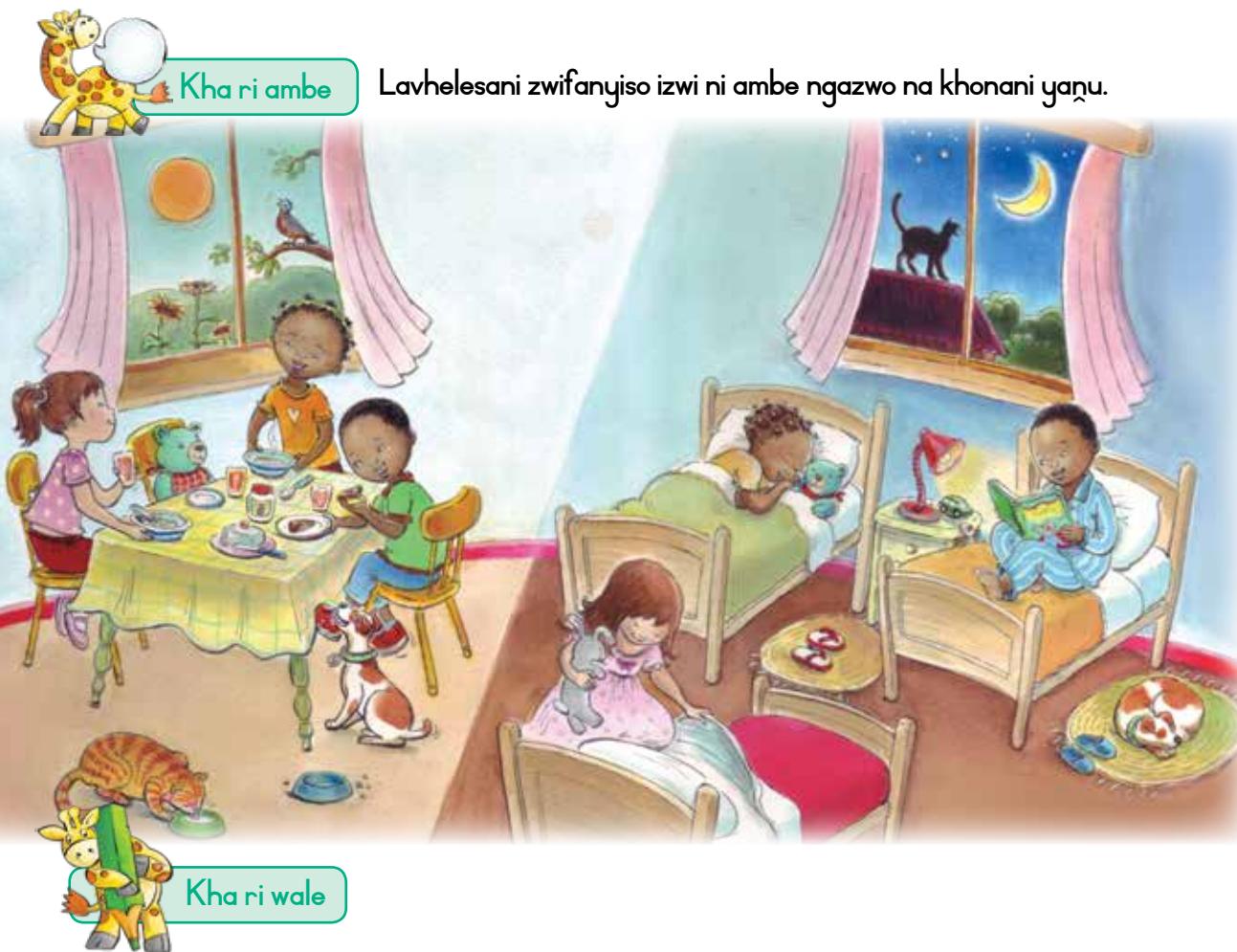

59

Masiari na vhusiku

Themo ya 4 - Vhege dza 6

Lavhelesani zwifanyiso hafhu ni fhindule mbudziso idzi. Ndi kha tshifanyiso tshifhio hune ha vha masiari?

Bulani uri ndi nga mini ni tshi amba ngauralo.

Ndi tshifhinga tshifhio tshine na tshi funesa – masiari kana vhusiku?
Bulani uri ndi ngani.

Ri nga shumisa mini kha u disa tshedza musi hu na swiswi?

Duvha: .....

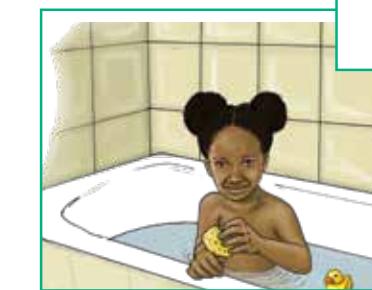
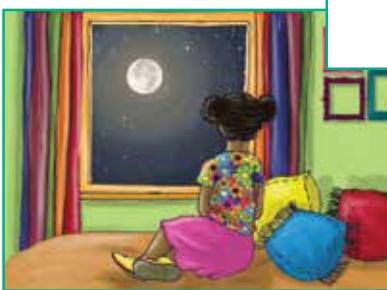
Kha ri ambe

Kha ri nwale

Lavhelesani zwifanyiso ni ambe na khonani yanu ngazwo.
Thotshi i shuma nga mini? Ni tea u ita mini uri thotshi i fungo?

Nomborani zwifanyiso izwi zwi tevhekane nga ngona ni tshi sumbedza uri Rofhiwa u ita zwifhio u bva o no lalela u swika a tshi ya u edela.

Zwino nangani t̄hohwana ya tshifanyiso tshiñwe na tshiñwe kha mutevhe u re kha theбуļu.

Ñwalani nomboro ya tshifanyiso tshi re tshone tsini na t̄hohwana.

O neta a mbo di ya u edela na zwenezwo.

U khou t̄amba bavuni.

Rofhiwa na vha mučani wa hawe vha pfana na u haseledza, vha lā tshilalelo vhothe na u anetshelana zwit̄ori nga madekwana.

Tshifhinga tsha uri Rofhiwa a ye u edela tsha mbo swika.

U mbo di t̄amba mano.

Musi ho no l̄iwa tshilalelo vhothe vha a thusana u t̄anzwa zwigodelo na u goda (kuvhanganya) zwithu.

Themo ya 4 - Vhege dza 6

Vhusiku ha miloro na zwine ra tama

Kha ri ite nyito

Diiteni, lwa kholekhole, uri no lora muloro we ni si u dowele.
Olani tshifanyiso tsha muloro uyu.

Kha ri nwale

Zwino nwalanani mafhungo a si manzhi nga muloro uyu.

Ho bvelela mini?

No vhone mini?

No dipfa hani?

Duvha: .....

Kha ri nwale

Vharwe vhathu vha ri musi u tshi vhona naledzi ine ya khou wa/thuntsha, ni tea u humbelu tshine wa tama vhutshiloni. Zwi dzhieni, lwa kholekhole, uri no vhona naledzi ine ya khou wa, nwalanu lutamo lwanu.

Ndi tou tama....

Ndi tama u lora nga....

Kha ri ite nyito

Dioleni musi no edela.

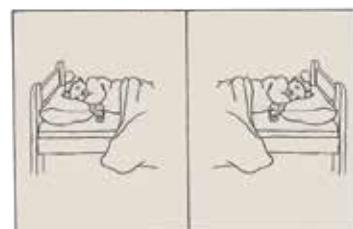
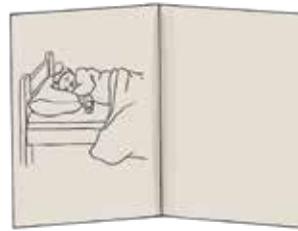
Ni tea u vha na:

- pennde iñwe na iñwe
- bulatsho ya u pennda
- madi nga dzhege kana nga khaphu a u tanzwa bulatsho ya u pennda.

Zwine na tea u ita:

Petani bammbiri nga vhukati, ni dovhe ni li petulule. Kha luñwe lurumbu, olani tshifanyiso tsha inwi muñe no ambara zwiambaro zwa u edela. Zwino petani bammbiri ili hafhu nga vhukati ni li tsikeledze nga tshanda.

Musi ni tshi petulula bammbiri ili hafhu, ni do vhona muthu o no fana na inwi kha luña luñwe lurumbu.

Kha ri tharamuwe

Dudelwani: Dzinginyisani mahada aña, ledisan zwanda, dzungudzani zwanda. Tambisani tshanda tsha u la tshi tshi ya phanda na u mona. Zwi iteni karathi. Zwino itani zwi no fana na zwenezwi nga tshanda tsha monde. Tambisani tshanda tsha u la tshi tshi ya murahu karathi. Zwino itani zwi no fana na zwenezwi nga tshanda tsha monde. Tambisani zwanda vhuvhili hazwo zwi tshi ya phanda karathi. Zwino zwi iseni murahu. Zwino tshimbidzani tshanda tshithihi tshi tshi ya murahu, tshirwe tshi tshi ya phanda nga tshifhinga tshithihi. Zwi iteni karathi ni kone u shandukisa (tshintsha) tshanda. Femuluwani: Vheani zwanda kha thumbuthumbu. Femelani ngomu thumbuni u swikela ni tshi vhona zwanda zwi tshi sudzuluwa. Femani nga u ongolowa no digeda. Zwi iteni kana.

61

Mishumo ya masiari na vhusiku

Themo ya 4 - Vhege dza 7

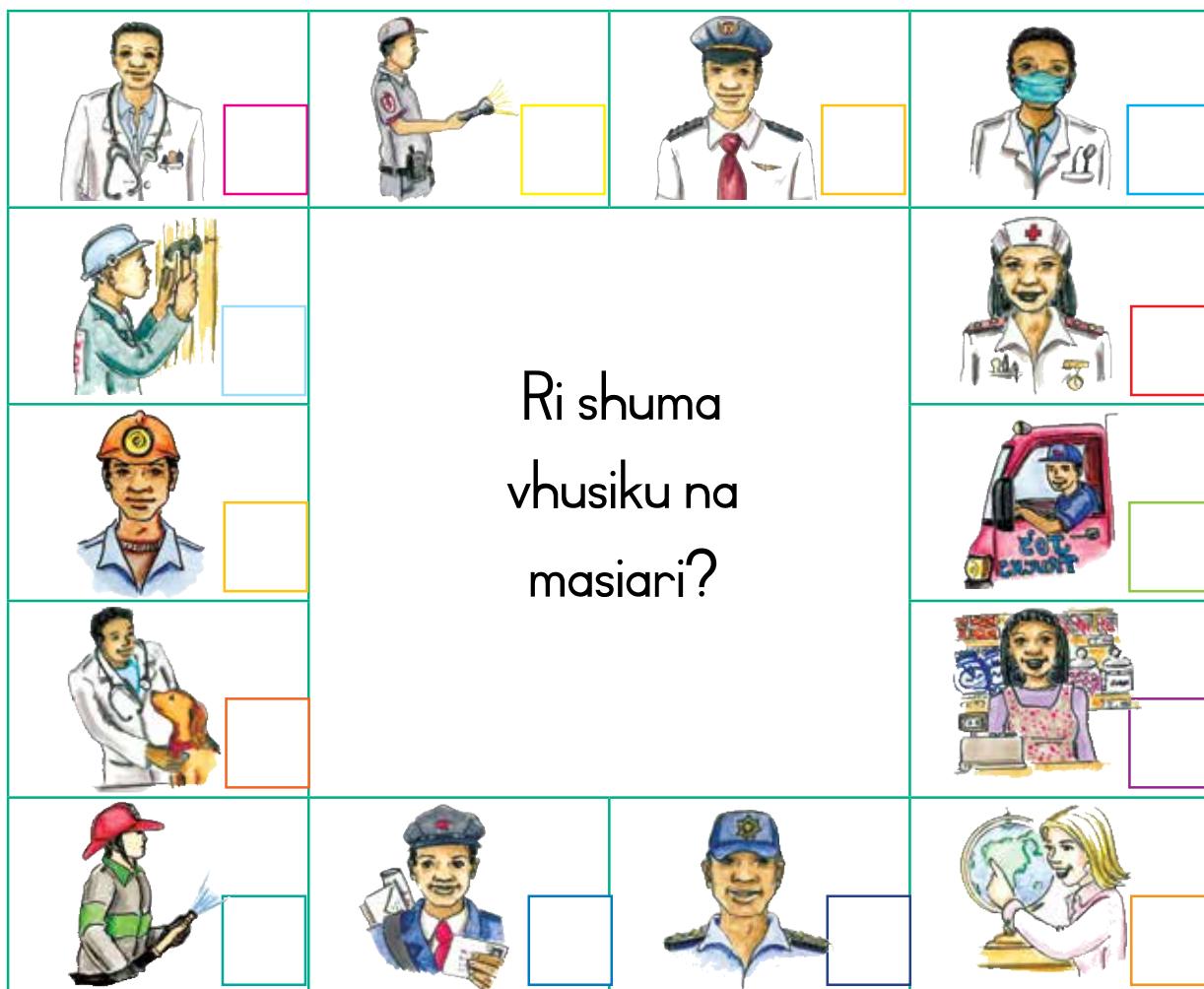
Kha ri ambe

Lavhelesani zwifanyiso ni ambe ngazwo na khonani yanu. Ndi vhatu vhafhio vha no shuma vhusiku? Ndi vhatu vhafhio vha no shuma masiari?

Kha ri rwale

Ndi vhatu vhafhio vha no shuma vhusiku na nga masiari?
Itani thiki (✓) tsini na tshifanyiso tshi re tshone.

Duvha: .....

Kha ri ambe

Ambani ni kha tshigwada tsha vhoiwe nga vhathe vha no shuma vhusiku fhedzi.

Vhadededzi vha shuma vhusiku fhedzi?

Vha u linda vha shuma vhusiku fhedzi?

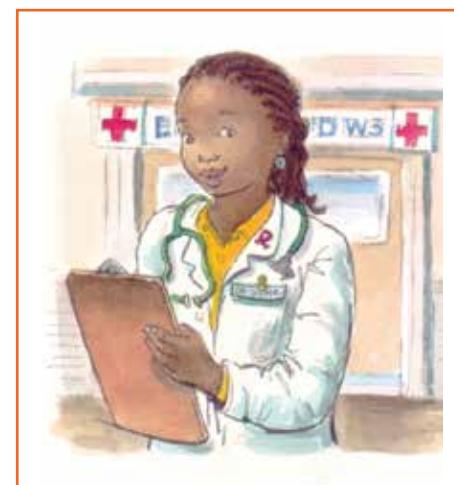
Ni na muthu ane na mu divha ane a shuma vhusiku fhedzi? Vha shuma mini?

Kha ri nwale

Nwalani lushaka lwa mushumo une muthu muñwe na muñwe a re afho fhasi a shuma vhusiku.

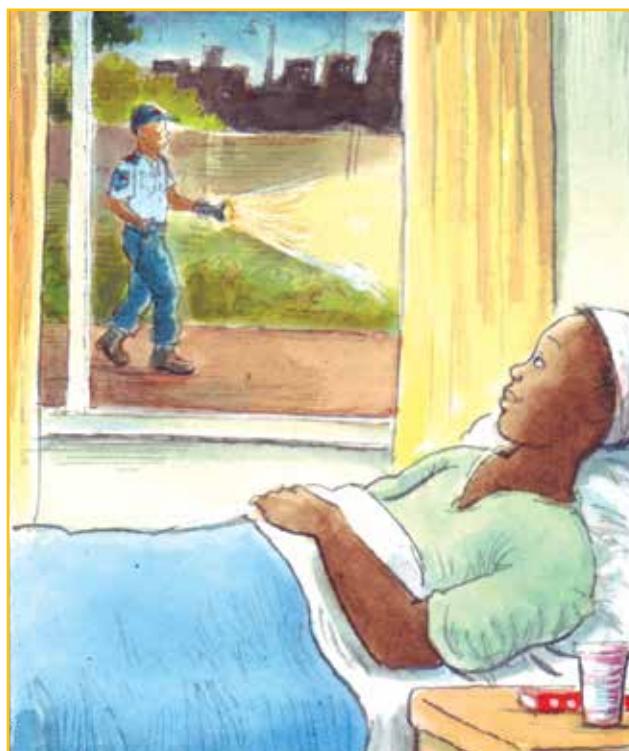
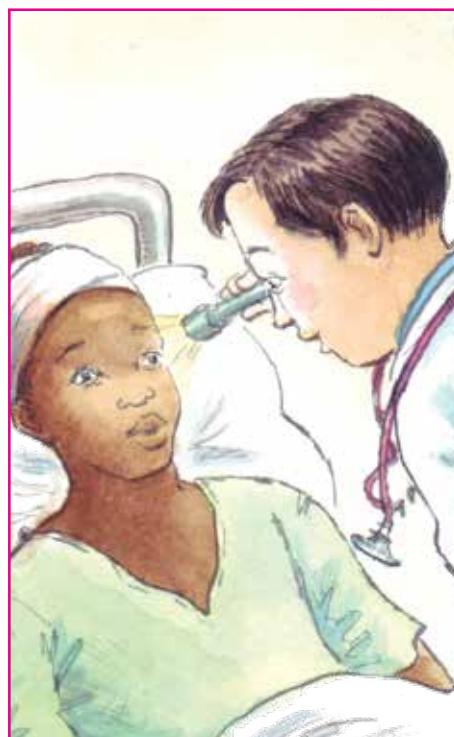

Mudededzi:
Tsaino:

Duvha:

Kha ri ambe

Lavhelesani zwifanyiso ni ambe ngazwo na khonani yanu. Zwifanyiso izwi zwi ni vhudza tshiṭori tshifhio?

Duvha: .....

Kha ri nwale

Lavhelesani zwifanyiso hafhu ni fhindule mbudziso idzi.

Ni vhabona u nga dokotela o ri mini kha munna a no shuma mugodini?

Munna a no shuma mugodini u shumisa mini sa luvhone e mugodini?

Ndi nga mini muthu wa u linda e sibadela?

Ni na muthu ane na mu divha ane a shuma vhusiku? U shuma mini?

Zwi a konadzea uri muthu a shume duvha lothe na vhusiku hothe?

Ambani mihumbulo yanu.

Kha ri tharamuwe

- Itsani ni tshi gonya kha zwit̄episi kafumi. Imani ni femuluwe no digeda
- Itsani ni tshi gonya kha zwit̄episi kararu hafhu. Putani na u putulula zwanda zwanu ni tshi khou ita ngaurali.
- Itsani ni tshi gonya kha zwit̄episi kafumi hafhu. Dzungudzani zwanda zwanu.
- Zwino itani ngaurali kha maga a fumi a u fhedza. Vhandani zwanda musi ni tshi khou ita ngaurali.

Mudededzi:
Tsaino:
Duvha:

63

Zwipuka zwa vhusiku

Themo ya 4 - Vhege dza 8

Lavhelesani zwifanyiso izwi ni ambe ngazwo na khonani yanu. Wanani uri ni nga bula madzina a zwipuka zwingana. No no vhuya na zwi vhona izwi zwipuka?

Zwipuka zwinzhi zwi dzumbama na u edela masiari, zwa bva vhusiku.

Ri zwi vhidza uri ndi zwipuka zwa vhusiku. Zwi lindela u swika hu tshi rotholela, musi ḫuvha ḥo no kovhela, zwa kona u bvela nn̄da. Zwiñwe zwipuka zwa vhusiku zwi dzumbama zwiñwe zwi no zwima nga masiari. Hu na zwipuka zwa vhusiku zwine na zwone zwa zwima vhusiku.

Zwino fhindulani mbudziso idzi.

Ndi nga mini zwiñwe zwipuka zwi tshi zwima vhusiku?

Ndi zwipuka zwifhio zwe na vhuya na zwi pfa zwi tshi khou lila vhusiku?

Duvha: .....

Kha ri nwale

Vhalani mafhungo. Itani thiki (✓) tshibogisini arali ni tshi vhona u nga fhungo ndi lone. Ni ite tshifhambanu (✗) arali ni tshi vhona li si lone.

U dilinga

Zwiñwe zwa zwipuka zwa vhusiku zwi a kona u pfa nga maanda.

Zwiñwe zwipuka zwi edela masiari uri zwi rotholelwé.

Zwipuka zwinzhi zwa vhusiku zwi kona u nukhedza zwithu.

Zwiñoni zwinzhi zwi tshila masiari.

Kha ri vhale

Makhwitha a edela masiari, a bva vhusiku a tshi ya u zwima.

A na mañø mahulu o sedzaho phanda sa a riñe vhathe.

Makhwitha a kona u vhona nga maanda musi hu na nwedzi.

A a dovha a kona u vhona na swiswini litswulitswu.

Makhwitha a na ñala dzi no fhira na hone dzo khwañhaho.

A dzi shumisa kha u bata na u hwala zwipuka zwituku zwine a

zwi zwima. Phapha dzao dzi na mabesu a vhuphuvhephuvhe.

Mathenga a makhwitha a ita uri a kone u fhufha a sa pfali u itela uri zwipuka zwine a zwi zwima zwi sa a pfe.

Kha ri nwale

Vhalani nga gwitha hafhu ni fhindule mbudziso idzi.

Gwitha li nyima tshipuka nga ndilade?

Mudededzi:

Tsaino:

Duvha:

Gwitha li na ñalade?

64

Themo ya 4 - Vhege dza 8

Kha ri ambe

Lavhelesani tshifanyiso ni ambe ngatsho na khonani yanu. Ni a divha dzina la itshi tshipuka? No no vhusiku na tshi vhona?

Kha ri vhale

Zwi^{toni} zwi edela masiari. Zwi tshela vhusiku. Zwi shumisa nala dzo khwathaho kha u bwa midzi na khufhi dza u la. Zwi^{toni} zwi pfana na u dzumbama fhasi ha matombo. Zwi na mipfa muvhili wo^{the}. Mipfa iyi i a thavha sa nelete. Musi zwipuka zwi no zwima zwi tshi sendela tsini, tshi^{toni} tshi a sendela murahu tsha pfula tshipukatshizwimi nga mipfa iyi. Mipfa iyi i a wa uri tshi^{toni} tshi kone u shavha. Tshipukatshizwimi tshi anzela u pfa vhu^{tungu} lune tsha balelwa u pandamedza tshi^{toni}.

Kha ri nwale

Zwino fhindulani mbudziso idzi.

Itshi tshipuka tshi pfⁱ mini?Tshi ita mini musi tshi^{nwe} tshipuka tshi tshi sendelesa tsini?

Tshi dzula ngafhi?

Tshi la mini?

Ndi tshipuka tshifhio tshi re na nungo vhusiku?

